

Kirâmen Kâtibîn Meleklerinin Görevlerine Dair Bazı Soru ve Cevaplar

Abdulvehhab Gözün | 0000-0003-0333-4463 | abdulvehhabgozun29@gmail.com

Doç. Dr. | Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı | Gümüşhane, Türkiye

ROR : 00r9t7n55

Öz

Gaybî meselelerden olup yaratıcı tarafından iman edilmesi istenilen hususlardan biri, hiç şüphesiz meleklerin varlığıdır. Mahiyetleri, çeşitleri, görevleri ve özellikleri noktasında da insanlar, ancak İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'te bildirildiği kadarıyla bilgi sahibi olabilirler. Zira gaybî konularda bilgiye erişme yollarından, bağlayıcı ve esas itibarıyla kat'î ilim bildiren dayanak, vahiydir. Hissî olmayan bu alanda duyular tabiatıyla bilgi aracı olamazlar. Aklın ise gaybî bilginin sübütundan ziyade anlaşılması ve yorumlanması bakımından delâletinde etkinliği vardır. Peygamberlerin dışındaki bazı insanlar tarafından ilham veya rüya gibi vesilelerle elde edildiği iddia edilen bilgilere gelince bunlar, kaynağı kesin olarak Allah (c.c.) olmadığı için bağlayıcı olmamasının yanı sıra subjektif bir deneyim olarak doğru ya da yanlış olmaya elverişlidir. Dolayısıyla meleklerle ilgili zikredilen hususlarda doğru ve güvenilir bilgiye ulaşmanın yolu ancak vahiy olabilir. Yaratıcının kendilerine yüklediği görevler bakımından melekler farklı kısımlara ayrılmaktadır. Bu melek gruplarından biri daha çok, "değerli yazıcılar" anlamına gelen "kirâmen kâtibîn" sıfatlarıyla anılan meleklerdir. Genel olarak insanların dünya hayatında yapıp ettiklerini yazılı olarak kayda geçirmekle görevli oldukları inananlar tarafından bilinmektedir. Ancak bu husus detaylı olarak ele alındığında akla birçok soru gelmektedir. Özellikle konu bağlamında 5N1K sorgulama tekniği üzerinden yola çıkıldığında bu durum ortaya çıkmaktadır. İnsanın sorumluluğu açısından bakıldığında kanaatimizce en önemlisi "ne" ve "ne zaman" sorularıdır. Çünkü insanın nelerden ve ne kadar süre sorumlu olacağını bilmesi, kendisi açısından öncelikli olandır. Bu da yazıcı meleklerin insanla ilgili hangi hususları yazılı olarak kayda geçirdiğinin bilinmesiyle bilinebilir. Ayrıca bunları ne zaman yazmaya başladıkları ve ne zaman sonlandırdıkları da bilinmelidir. Böylece insan için sınava tabi tutulduğu hususlar ile sorumluluk süresi ortaya çıkmış olur. Diğer sorulara gelince elbette onların da cevapları önemlidir. Ancak araştırmanın sınırlarını aşmama düşüncesiyle bunlara kısaca değinilecektir. Öncelikle "nerede" sorusunun cevabının amellerin vuku bulduğu mekân olarak dünya olduğu herkesçe malumdur. Kayıt tutanakları olarak ise defter gibi fizikî bir malzemeden ziyade fizik ötesi oldukları ilk akla gelendir. "Neden" sorusu bir yönden yaratılıştan doğan sorumluluklarla alakalı olup çok detay istememektedir. Ancak yaratıcının insana ait her şeyi zaten bilip unutmuyor olması ve onu hesaba çekmek için aslında hiçbir kayda ihtiyaç duymaması bakımından yazılmasının hikmeti sorgulanabilir. İnsanın, yaptıklarının kaydedildiğinin ve ona göre davranması gerektiğinin bilincinde olması, böylece hesap

günü bu durumdan haberinin olmadığını ileri sürememesi gibi gayelerden ötürü yazıldığını söylemek mümkündür. “Nasıl” sorusu ise insanın sorumluluğunu ilgilendiren bir husus değildir. Son olarak “kim” sorusunun cevabının, yazdıran olarak Allah (c.c.); yazan olarak ise adı geçen melekler olduğu sarihtir. Binaenaleyh araştırmanın konusu, Kirâmen Kâtibîn meleklerinin kaydettiklerinin mahiyetinin ve zamanının tespitine dair olan “ne” ve “ne zaman” sorularıdır. Amacı da özellikle bu iki sorunun cevaplarına vahyin kaynakları olan Kur’an ve Sünnet üzerinden ulaşmaktır. Çalışmanın bu yönüyle önemli olduğu düşünülmektedir. Araştırmada yöntem olarak Kur’an ve Sünnet’te konu hakkında yer alan ilgili metinler üzerinden belgesel araştırma ve yorumlama metoduna başvurulacaktır. Özellikle mezkûr soruların cevaplarını ilgilendiren hadis rivayetlerinin tespiti, ihtiyaç duyuldukça sıhhat değerlendirmesi ve âlimlerin meseleyle bağlantılı yorumları, araştırmanın kapsamına girmektedir. Sonuçta ise zikredilen soruların cevaplarıyla ilgili elde edilen bulgulara ve bazı yönlendirici açıklamalara yer verilecektir. Araştırma neticesinde kısaca, “ne” sorusunun cevabının, iyilik ya da kötülük kategorisine giren insana ait ve özgür iradesiyle bilinçli ve kasıtlı olarak edindiği her türlü inancın, düşüncenin, duygunun, niyetin; icra ettiği her eylemin, söylemin; sebebiyet verdiği ya da ardında bıraktığı her çeşit iyilik ve kötülüğün olduğu anlaşılmıştır. “Ne zaman” sorusunun cevabının ise, iyilikler için ergenlik öncesi dönemden; kötülükler için ise ergenlikle başlayıp ölüme kadar, hatta varsa ardında bıraktıkları ya da neden oldukları, insanlar üzerinde etkisinin bitimine kadar devam eden zaman dilimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Kirâmen Kâtibîn, Melek, İmtihan, Görev.

Atıf Bilgisi

Gözün, Abdulvehhab. “Kirâmen Kâtibîn Meleklerinin Görevlerine Dair Bazı Soru ve Cevaplar”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 377-411. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.03>

Geliş Tarihi	09.07.2024
Kabul Tarihi	17.09.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Some Questions and Answers About the Duties of the Angels of the Scribes (*Kirāman Kātibīn*)

Abdulvehhab Gözüin | 0000-0003-0333-4463 | abdulvehhabgozun29@gmail.com

Associate Professor | Gumushane University, Faculty of Teology, Department of Hadith |
Gumushane, Turkey

ROR : 00r9t7n55

Abstract

The existence of angels is undoubtedly one of the unseen matters that the Creator requires one to believe in. The human being can only have knowledge as far as it is reported in the Qur'an and Sunnah, the two main sources of Islam, in terms of their nature, types, duties and characteristics. This is because the binding and essentially definitive knowledge especially among the ways of accessing knowledge on unseen matters is revelation. In this non-sensory field, the senses naturally cannot be a means of knowledge. The intellect, on the other hand, has a role in the signification of unseen knowledge in terms of its understanding and interpretation rather than its assertion. Angels have been divided in to different parts in terms of the duties that the Creator has assigned to them. One of these angelic groups is the angels who are often referred to by the term "*Kirāman Kātibīn*", which means "the precious scribes" and their attributes. However, when this issue has been discussed in detail, many questions has come to mind. This is especially the case when "the 5W+1H questioning technique" has been used in the context of the subject. According to us, the most important questions are "what" and "when" in terms of human responsibility because knowing what one is responsible for and how long one will be responsible for is a priority for one self. This can only be known by knowing which issues the scribe angels record in writing about the human being. It is also necessary to know when they start writing them down and when they finish. In this way, the matters for which the human being is being tested and the duration of his responsibility are revealed. As for the other questions, of course their answers are also important. However, they will be mentioned briefly in order not to exceed the limits of this study. First of all, it is common knowledge that the answer to the "where" question is the world as the place where deed stake a place. As for the records, the first thing that comes to mind is that they are beyond physics rather than a physical material such as a notebook. The question of "why" is in related to the responsibilities arising from creation and does not require much detail. The question of how is not a matter of human responsibility. Finally, it is clear that the answer to the question of "Who is?" that the dictating one is Allah and the recording one is angels. Therefore, the subject of this study is the questions of "what" and "when" regarding the determination of the nature and time of what the angels of *Kirāman Kātibīn* recorded. The study's aim is to reach the answers to these two questions through the Qur'an and Sunnah which are the sources of revelation. The study has been considered to be important in this respect. As a method in

the research, the method of documentary research and interpretation will be applied through the relevant texts in the Qur'an and Sunnah on the subject. In particular, the determination of the Ḥadīth narrations related to the answers to the afore mentioned questions, the evaluation of their authenticity as needed, and the comments of the scholars related to the issue have taken a place within the scope of the research. In the end, the findings, some summarizing evaluations and guiding explanations will be given in relation to the answers to the afore mentioned questions. As a result of the research, it was understood that the answer to the question of "what" is, in short, every belief, thought, emotion, intention that a person acquires consciously and intentionally with his free will; every action, statement he performs; every kind of good and evil that he causes or leaves behind falling into the category of good or evil. It is also concluded that the answer to the question "When?" is the time period starting from pre-adolescence for good deeds and starting from adolescence until death for evil deeds, and even until the end of the effects they have left behind or caused, if any, on people.

Keywords

Ḥadīth, Kirāman Kātibīn, Angel, Examination, Duty.

Citation

Gözün, Abdulvehhab. "Some Questions and Answers About the Duties of the Angels of the Scribes (Kirāman Kātibīn)". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* 10/2 (December 2024), 377-411. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2024.10.2.03>

Date of Submission	09.07.2024
Date of Acceptance	17.09.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	Ethics Committee Permission is not required for this research. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

İnsanlar için sınanma yeri olan dünyada, cüz'î iradelerini kullanarak, doğru ya da yanlış yaptıkları seçimlerin karşılığını alacakları ve bedelini ödeyecekleri süreç, imtihanın doğası gereği, verilen süre bittikten sonra, ölümlerle başlar¹ ve son şeklini din/ceza (karşılık) günü diye de adlandırılan âhirette alır. Onların bu tercihlerini yeterli düzeyde bilen² ve bunlara kâfi derecede tanıklık eden³ Allah (c.c.) adl-i ilâhîsinden ötürü⁴ mezkûr tercihleri yazılı olarak da kayda geçirir.

Kur'an'ın birçok yerinde sözü edilen hakikat, açıkça dile getirilmektedir. Bazen edilgen mâzi ya da muzâri formatında yazmak fiiliyle (yazılmaktadır⁵-yazılacaktır⁶), bazen ise bu fiilin ya da yakın anlamlısının çoğul-birinci şahıs zamirine (biz) muttasıl haliyle (yazarız⁷-yazacağız⁸-kopya(nüsha)lıyorduk⁹) bu gerçeklik ifade edilmiştir. Kimi yerde de aynı

¹ Aslında bu sürecin ne zaman başlayacağı konusu ihtilafli olmakla beraber araştırmada ölümlerle başlayacağı, kabirde devam edeceği ve nihaî şeklini âhirette alacağı görüşü tercih edilmiştir. Kur'an ve Sünnet'te kanaatimizce bunu ispat eden pek çok delil bulunmaktadır. Tüm bunları ele alıp değerlendirmek müstakil bir çalışmanın konusudur. Örnek verilecek olursa ölüm meleklerinin müttaki kulların canlarını güzelce; kâfirlerin ruhlarını ise onlara azap ederek feci bir şekilde aldıklarını ifade eden âyetler, (bk. en-Nahl 16/32; el-Enfâl 8/50.) bu sürecin ölüm anında başladığını açıkça ortaya koymaktadır. Aksi halde tüm insanların canının aynı şekilde alınması gerekmektedir. Meselenin daha iyi anlaşılması için şöyle bir teşbih yapmak mümkündür: Ölüm, mahkûmun tutuklanması; kabir, ön muhasebe ve muamelenin icra edildiği emniyet nezareti; âhiret ise detaylı hesabın sorulduğu ve nihaî kararın verildiği mahkeme süreci gibidir. Bu nedenle hesap ve ceza (karşılık) günü diye de isimlendirilmektedir. Her merhalede insan hak ettiği duruma karşılık gelir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Abdulvehhab Gözün, "Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları", *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 315-341.

² en-Nisâ 4/70.

³ en-Nisâ 4/79, 166.

⁴ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), mezkûr kaydın hikmetlerini şeriat ehli ve hikmet ehlinde nakille detaylı bir şekilde ele almıştır. bk. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 13/15. Ayrıca başka bir bağlamda zikredilmiş olsa bile şu âyet de kanaatimizce bu kaydın hikmetlerinden birine işaret etmektedir: "...Helak olan beyyine (açık bir delil) ile helak olsun, yaşayan da açık bir delille yaşasın diye..." (el-Enfâl 8/42.) Şâri'in fiillerinin mana ve hikmetlerinin makâsıdü'ş-şerî'a bağlamında incelenebileceğine dair bk. Yusuf Suiçmez, "Mekâsıdü'ş-Şerî'a Düşüncesinin Hadis Tenkidi ve Yorumuna Etkileri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 111-116.

⁵ et-Tevbe 9/120.

⁶ ez-Zuhruf 43/19.

⁷ Yâsîn 36/12.

⁸ Âli İmrân 3/181; Meryem 19/79.

⁹ el-Câsiye 45/29.

zamire isnadla sebat/devam ifade eden ve yüklemi ism-i fâil olan (kâtibûn-yazıcıyız) isim cümlesiyle bu durum haber verilmektedir.¹⁰

Kitap,¹¹ sahife-suhuf,¹² zebûr-zübür,¹³ siccîn,¹⁴ ve illiyyûn¹⁵ kavramları da bazı âyetlerde amellerin kaydedildiği tutanaklar için kullanılır. Ancak bunlardan son ikisi diğerlerinden farklı olsa gerektir. Zira bunlar kişilere özel amel defterleri değildir. Bilakis ilgili âyetlerde كتاب مرقوم (yazılı kitap/kodlanmış kitap/rakamlandırılmış yazılım) diye tarif edildiği gibi ebrârın (iyilerin) amellerinin topluca bulunduğu dosyanın adı illiyyûn;¹⁶ füccârın (kötülerin) amellerinin bütün olarak yer aldığı divanın ismi de Siccîn olarak zikredilmektedir.¹⁷ Kitap, suhuf ve zübür kelimeleri ise her insanın kendine özel sicili mesabesindeki yazılı kayıtlar için kullanılmıştır.¹⁸ Ayrıca Kur'an dahil her şeyin içerisinde kayıtlı olduğu ve "kitâb",¹⁹ "kitâb mübîn",²⁰ "imam mübîn",²¹ "kitab meknûn",²² "kitab mestûr"²³ ve "ümmü'l-kitab"²⁴ olarak da anılan levh-i mahfûzdan (ana yazılım/korunmuş yazılım/programing)²⁵ bazı âyetlerde söz edilmektedir.

¹⁰ el-Enbiyâ 21/94.

¹¹ el-İsrâ 17/13, 14, 71; el-Kehf 18/49; el-Mü'minûn 23/62; ez-Zümer 39/ 69; el-Câsiye 45/28-29; el-Hâkka 69/19, 25; en-Nebe 78/29; el-Mutaffifîn 83/9, 20; el-İnşikâk 84/7, 10.

¹² et-Tekvîr 81/10.

¹³ el-Kamer 54/52-53.

¹⁴ el-Mutaffifîn 83/7.

¹⁵ el-Mutaffifîn 83/18.

¹⁶ İlliyyûn'un ne olduğu hakkında tefsirciler muhtelif görüşler serdetmişlerdir. Müminlerin ruhlarının bulunduğu yedinci kat semâ, arşın sağ ayağı, cennet, Sidretü'l-Müntehâ'nın yanı ve gökte Allah'ın katındaki bir kitap bunların bir kısmıdır. bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî (Kahire: Dârü Hecer, 1422/2001), 24/206-210.

¹⁷ Siccîn'in mahiyetiyle ilgili müfessirler tarafından farklı yorumlar ileri sürülmüştür. En alttaki yedinci kat yer, İblîs'in bağlı olduğu en aşağıdaki yer, İblîs'in yerinin altında kâfirlerin ruhlarının da bulunduğu en dipteki yedinci kat yer, yedinci kat yerin en aşağısı, en aşağıdaki yerde bulunan bir kitap, dünya semasında bir yer, İblîs'in sınırı, cehennemde açılmış bir kuyu ve yerin altındaki kaya bunlardan bazılarıdır. bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 24/193-197.

¹⁸ Aslında bu anlatılanlardan yola çıkarak, "Amellerin kaydedildiği kaç amel defteri (kitap) vardır?" sorusu da akla gelmektedir. Ancak bunun cevabı başka bir araştırmamanın konusudur.

¹⁹ el-En'âm 6/38; Kâf 50/4.

²⁰ Yûnus 10/61; Sebe' 34/3.

²¹ Yâsîn 36/12.

²² el-Vâkı'a 56/78.

²³ el-İsrâ 17/58; el-Ahzâb 33/6.

²⁴ er-Ra'd 13/39; ez-Zuhruf 43/4.

²⁵ el-Burûc 85/21-22.

Siyasal sistemlerde devlet arşivleri ve kişiye özel sicil kayıtları gibi mezkûr tutanakları andıran belgeler bulunmaktadır. Bunların Kirâmen Kâtibîn meleklerinin tuttuğu kayıtlardan esinlenerek yapılıyor olma ihtimali ilk bakışta akla gelmektedir. Ancak kesin olarak bunu iddia etmek mümkün değildir. Çünkü Kur'an'ın indirilişinden önce de tarih boyunca kadim kitabeler başta olmak üzere insanlar ve devletler birtakım kayıtlar tuta gelmişlerdir. Günümüzde teknolojinin gelişmesiyle elektronik ve dijital kayıtlar ortaya çıkmıştır. Yakın gelecekte yapay zekâ ve çipler marifetiyle bu kayıtların daha ileri bir seviyeye ulaşması mümkündür.

Araştırmada, kişiye özel tutanakları tutan ve Kirâmen Kâtibîn diye bilinen meleklerin görevleri²⁶ Kur'an ve Sünnet'ten hareketle tespit edilmeye çalışılacaktır.²⁷ Böylece konuyla ilgili 5N1K sorularından özellikle “ne” ve “ne zaman” soruları çerçevesinde ortaya çıkan şu soruların cevaplandırılması amaçlanmaktadır: Bu melekler insanlarla ilgili her şeyi mi yazarlar yoksa sadece hesaba taalluk eden amellerini mi yazarlar? Buna bağlı olarak, aklından ve kalbinden geçirdiklerini ya da duygularını da yazarlar mı yoksa sadece dış dünyaya yansıyanları mı yazarlar? Hasene ya da seyyie kategorisine girmeyen mubah söylem ve eylemlerini de yazarlar mı? Yazarlarsa sağdaki melek mi yoksa soldaki melek mi bunları yazar? Yani hasene olarak mı seyyie olarak mı yazılır? İnsanın hata ederek, unutarak ve zorla yaptıklarını da yazarlar mı? Ne zaman yazmaya başlarlar? Ergenlik başlayınca mı yoksa daha öncesinde mi? Kişinin bâliğ ya da Müslüman olmadan önce yaptığı iyilikler, bulûğ ya da İslâm sonrası karşılığını alacağı iyiliklerle birlikte yazılır mı yoksa bunların bir geçerliliği yok mu? Bu dönemde yaptığı kötülükler de yazılır mı? Kâfirlerin amellerini de ayrıntılı olarak yazarlar mı? İslâm'la ya da tövbeyle affedilen önceki günahlar silinir mi yoksa kayıta tutulmaya devam eder mi? Bu melekler insandan hiç ayrılırlar mı? Kişi öldükten sonra hangi durumlarda lehine ya da aleyhine kayıt tutulmaya devam edilir? Bunları da aynı melekler mi yoksa başka melekler mi kaydeder?

²⁶ Felsefe bilimleri açısından melek inancına dair bk. Yunus Eraslan, “İslam Filozoflarında Melek İnancı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2001), 170-187.

²⁷ Bu görevlere yer veren birtakım kıymetli akademik çalışmalar yapılmıştır. Örnek olarak bk. İlyas Üzümlü, “Kirâmen Kâtibîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/59-60; Ali Erbaş, *Melekler Alemi: İlahi Dinlerde Melek İnancı* (İstanbul: Nun Yayıncılık, 2012), 268-271; Ali Çolak, *Kur'an ve Hadisler Göre Melek Kavramı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 107-113; Şuayip Karataş, *Kur'an'ın Konusu Olarak Melekler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 45-46, 244-247; Ömer b. Süleymân b. Abdillâh el-Eşkar el-Uteybî, *Âlemü'l-Melâiketi'l-Ebrâr* (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1403/1983), 46-48; Muhammed Ali Muhammed İmam, *el-Hakku'l-Mübîn fi Ma'rifeti'l-Melâiketi'l-Mukarrabîn* (Mısır: Matbaatü's-Selâm, 2007), 68-69. Bu araştırmayı özgün kılan husus ise, konuyu 5N1K sorgulama tekniği üzerinden ele alıp farklı boyutlarıyla detaylı bir şekilde incelemesidir.

Çalışmada, insanın sorumluluğuyla ilgili tüm bu soruların cevapları, Kur'an ve Sünnet'te Kirâmen Kâtibîn'e tevdi edilen vazifeler dikkate alınarak aranacaktır.²⁸

1. Kur'an'da Kirâmen Kâtibîn ve Görevleri

İnsanların âhirette hesaba çekilecekleri hususları ve karşılıklarına çıkacak her türlü durumu içeren yazılı kayıtları/amel defterlerini oluşturan melekler,²⁹ Kur'an'da bazı sıfatlarla nitelendirilmişler ve bunun gereği olarak kendilerine birtakım vasıflar ve fiiller (görevler) isnat edilmiştir. Birincisi; hâfız vasfı olup çoğulu hâfızîn ya da hafaza şeklindedir. “Hiçbir nefis yoktur ki, üzerinde hâfız olmasın.”³⁰ âyetinde tekil formatta; “... Halbuki muhakkak sizin üzerinizde elbette ki (hâfızîn) hâfızlar vardır...”³¹ âyetinde cem-i müzekker-i sâlim şeklinde (hâfızîn); “O kullarının üstünde (kâhir) mutlak hâkimiyet sahibidir. Üzerinize de (hafaza) hâfızlar gönderir. Nihayet birinize ölüm geldiği vakit elçilerimiz onun canını alır ve onlar görevlerinde asla kusur etmezler.”³² âyetinde ise cem-i mükesser olarak (hafaza) bu vasıf onlara verilmiştir.

Korumak, bekçilik etmek, ezberlemek, gözetlemek vb. anlamlara gelen hıfz masterından³³ türeyen bu kelimelerin zikredilen âyetlerde mef'ûllerinin ne olduğu araştırmamızı daha çok ilgilendirmektedir. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, melekler tarafından hıfzedilen insanların kendileri midir, eylemleri midir, yoksa her ikisi midir? Sibâk ve siyâkına bakıldığında ikinci âyette eylemlerinin kast edildiği anlaşılmaktadır. Zira öncesinde, “Hayır! Bilakis cezayı yalanlıyorsunuz.”³⁴ denilmekte; sonrasında ise “Kirâmen (değerliler), kâtibîn (yazıcılar). Yapmakta olduklarınızı bilirler.”³⁵

²⁸ Görüldüğü gibi bu sorular yazılanlarla ilintilidir. Yazıcı meleklerin ve üzerine yazıldığı şeyin mahiyeti ise insanın mesuliyetini ilgilendirmediği için bunlara değinilmeyecektir. İlahi dinlerde melek tasavvuru, meleklerin varlığı, mahiyeti vb. konulara dair bilgi için bk. Hamdi Gündoğar, “Thomas Aquinas'ta Meleklerin Mahiyeti Problemi”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/15 (2016/3), 8-19.

²⁹ Nasıl yazdıklarına dair teknolojik kayıtlara mukayeseye dile getirilen bazı güncel yorumlar bulunmaktadır. Örnek olarak bk. Hasan Kurt, *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Melek Kavramı* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 37. Ancak doğrusunu Allah (c.c.) bilir. İnsanın bu tür soruların cevaplarını bilme sorumluluğu zaten bulunmamaktadır.

³⁰ et-Târik 86/4.

³¹ el-İnfitâr 82/10.

³² el-En'âm 6/61.

³³ Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali İbn Manzûr el-Ensârî er-Ruveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414), 7/441; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Mürtezâ b. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (Kahire: Dârü'l-Hidâye, ts.), 20/218.

³⁴ el-İnfitâr 82/9.

³⁵ el-İnfitâr 82/11-12.

denilerek onlara ikinci (*kerîm-kirâm*) ve üçüncü (*kâtib-kâtibîn*) sıfatları verilmekte; ayrıca insanların yaptıklarını bilme eylemi kendilerine isnat edilmektedir.

Birinci ve üçüncü âyetlerde hem kendilerinin hem de amellerinin hifzedilen şeyler olması muhtemeldir. Nitekim ilkinde herhangi birini tahsis edecek bir karine bulunmamaktadır. Ancak sonuncusunun devamında hayatın sona ermesinden bahisle, “*Nihayet birinize ölüm geldiği vakit elçilerimiz onun canını alır...*” denildiği için hifzettikleri şeyin insanların canları olması daha güçlü bir ihtimaldir. Bu durumda yazıcı (*kâtibîn*) meleklerin dışında hafaza diye isimlendirilebilecek koruyucu meleklerin de insana sürekli refakat ettiği anlaşılmaktadır. “*Onu (insanı) önünden ve arkasından takip eden melekler (mü’akkibât) vardır. Allah’ın (c.c.) emrinden/emriyle onu korurlar...*”³⁶ âyetinde ise bu meleklerin varlığı açıkça ifade edilmekte ve bunlar mü’akkibât diye vasıflandırılmaktadır. Dolayısıyla insanın önünde ve arkasında bulunan koruyucu meleklerle halk arasında da yaygın olan *hafaza* ismi verilebileceği gibi bunların mü’akkibât olarak anılmaları da mümkündür.

Koruyucu olanlarla yazıcı olanların aynı melekler olma ihtimali ise yazıcı melekleri başka sıfatlarla da niteleyen şu âyetlerden dolayı mümkün gözükmemektedir: “*Andolsun, muhakkak insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi biliriz. Ve biz ona şah damarından daha yakınız. Üstelik biri sağında, biri de solunda oturan (ka’îd) iki alıcı (mütelakkî) melek (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir. İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında gözetleyen (rakîb) ve hazır (atîd) bir melek bulunmasın.*”³⁷ Zira bu âyetlerde yazıcı meleklerin insanın sağında ve solunda oldukları beyan edilmektedir. Koruyucu melekler ise ilgili âyette ifade edildiği gibi insanın önünde ve arkasında yer almaktadır. Üstelik yazıcı meleklerin sayısının iki olduğu âyette açıkça ifade edilmekle beraber koruyucu meleklerin kaç adet olduğu Kur’an’da dile getirilmemektedir. Sonuç olarak *hafaza* vasfı her iki melek grubu için de yerine göre kullanılmaktadır. Sağında ve solunda duran melekler amellerini hifzederler; önünde ve arkasındaki melekler ise kendisini korurlar.

Mezkûr âyetlerde yazıcı meleklerle *mütelakkî*, *ka’îd*, *rakîb* ve *atîd* olmak üzere dört sıfat ve görev daha isnad edilmiştir. Ardından iki âyetten sonra gelen, “*Her nefis beraberinde bir (Sâik) sevk edici, bir de (şehîd) şahitlik edici (melek) ile gelir.*”³⁸ âyetinde iki vasıf daha zikredilmektedir. Bunlar aynı meleklerle ait olabileceği gibi başka meleklerin ya da birilerinin görevi de olabilir.³⁹ Yazıcı meleklerle Kur’an’da nisbet edilen onuncu vasıf da insanların yanına gönderilmiş olmalarından hareketle *resûl-rusûldür*. İlgili âyette şöyle

³⁶ er-Ra’d 13/11.

³⁷ Kâf 50/16-17.

³⁸ Kâf 50/21.

³⁹ Bu konudaki muhtelif görüşler için bk. Taberî, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, 21/429-436; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426/2005), 9/356.

denilmektedir: “Yoksa onların sırlarını ve gizli konuşmalarını/fısıldaşmalarını kuşkusuz duymadığımızı mı sanıyorlar? Evet (duyuyoruz)! Yanlarındaki elçilerimiz de (rusûlünâ) yazıyorlar.”⁴⁰

Kur’an’da *sefera* diye nitelenen yazıcı melekler de vardır. Ancak onlar, insanların amellerini değil Kur’an’ı yazan meleklerdir. Nitekim Abese sûresinde bunlar hakkında şöyle buyurulmaktadır: “(O Kur’an), değerli (*kerîm-kirâm*) ve sadık/salih (*bârr-berara*) yazıcıların (*sâfir-sefera*) ellerindeki değerli kılınmış, yükseltilmiş ve tertemiz edilmiş sahifelerdedir.”⁴¹ Sonuç olarak Kur’an’da Kirâmen Kâtibîn meleklerinin varlığı ve bazı sıfatları/görevleri dile getirilmekle beraber yazdıklarıyla ilgili yukarıda dile getirilen soruların cevapları detaylı olarak yer almamaktadır. Bu vesileyle Kur’an’ın yanı sıra mücmelini beyan eden Sünnet’te ilgili rivayetler üzerinden bunlara cevaplar bulunmaya çalışılacaktır. İhtiyaç duyulduğunda hiç şüphesiz bazı âlimlerin görüşlerine de başvurulacaktır.

2. Hadislerde Kirâmen Kâtibîn ve Görevleri

Konuyla ilgili farklı bağlamlarda rivayet edilen birçok hadis amellerin yazıldığı ve yazıcı meleklerin varlığı hususunda Kur’an’ı teyid etmektedir.⁴² Bu nedenle Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat başta olmak üzere⁴³ Müslümanların tamamına yakını⁴⁴ bu konuda icma etmişlerdir.⁴⁵ Örneğin İbn Abbâs’tan (ö. 68/687-88) rivayet edilen bir (kutsî) hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “*Muhakkak Allah (c.c.) iyilikleri ve kötülükleri yazdı.*

⁴⁰ ez-Zuhruf 43/80.

⁴¹ Abese 80/13-16.

⁴² Bazı rivayetlerden insanın sağında ve solundaki Kirâmen Kâtibîn meleklerinin dışında bazı amelleri özel olarak yazan başka meleklerin var olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin bir hadiste Cuma günü kapılarında bekleyerek mescidlere namaz için gelenleri sırasıyla yazan meleklerden söz edilmektedir [bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Bed’ü’l-Halk”, 6 (No. 3039); Ebü’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Cuma”, 850.] Başka bir hadiste arkasında namaz kılarırken rükudan doğrulduktan sonra sahâbeden birinin *فيها كثيرا طيبا مباركا فيه* diye yaptığı hamdin sevabını Hz. Peygamber (s.a.v.), otuz küsur meleğin ilk yazan olmak için yarıştığını haber vermektedir. bk. Buhârî, “Ezan”, 125 (No. 808); Müslim, “el-Mesâcid ve Mevâzi’u’s-Salât”, 600.

⁴³ Ebü’l-Hasan Sadrüddîn Ali b. Alâiddîn İbn Ebi’l-İzzed-Dımaşkî, *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyye*, thk. Şuayb el-Arnaût-Abdullah b. el-Muhsin et-Türkî (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1417/1997), 2/557.

⁴⁴ Bazı kaynaklarda Cehmiyye’den bir grubun bunu inkâr ettiği dile getirilmektedir. bk. Ebü’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdırrahmân el-Malatî, *et-Tenbih ve’r-Redd alâ Ehli’l-Ehvâi ve’l-Bide’*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî (Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyyetü’l-Türâs, ts.), 98, 111.

⁴⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi’l-Mileli ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal* (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, ts.), 4/55.

Sonra da onları beyan etti. Artık her kim bir iyiliği kasteder de onu yap(a)mazsa Allah (c.c.), katında onun için bunu tam bir iyilik olarak yazar. Şayet onu kasteder, ardından da yaparsa Allah (c.c.), katında onun için bunu (en az) on iyilik olarak, (niyetine ve samimiyetine göre) yedi yüz katına, hatta daha çok katlarına katlayarak yazar.⁴⁶ Her kim de bir kötülüğü kasteder, ancak onu (vazgeçerek) yapmazsa Allah (c.c.), katında onun için bunu da tam bir iyilik olarak yazar. Fakat onu kasteder de ardından yaparsa Allah (c.c.), katında onun için bunu (sadece) bir kötülük olarak yazar.”⁴⁷

İbn Ömer'den (ö. 73/693) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.), kıyamet günü Allah (c.c.) ile günahlarını bağışladığı mümin kulu arasında cereyan edecek olan diyalogu şöyle anlatmaktadır: “Mümin Rabbine yaklaşırlar/yaklaşır. Ta ki üzerine (rahmet) kanadını gerer ve ona, ‘Şu günahını biliyor musun?’ diyerek günahlarını ikrar ettirir. O da (her seferinde) iki kez, ‘Biliyorum Rabbim!’ diyerek itiraf eder. Ardından ona, ‘Dünyada günahlarını örttüm. Bugün de onları senin için bağışlıyorum.’ der. Sonra hasenatının yazılı olduğu sahife (kitap) katlanıp ona verilir. Diğerlerine/Kâfirlere gelince, şahitlerin başları üzerine (tanıklığında onlara), ‘İşte bunlar Rablerine karşı yalan söyleyenlerdir. Âgah olun! Allah’ın (c.c.) laneti zalimlerin üzerindedir.’ diye nida edilir.”⁴⁸ Görüldüğü gibi bu rivayetten de amellerin yazıldığı ve bazı âyetlere⁴⁹ paralel olarak bu tutanaklara kitap gibi sahife de denildiği anlaşılmaktadır.

Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) yine konumuza delil teşkil edebilecek bir hadiseyi şöyle anlatmaktadır: “Mescidin etrafındaki bazı bölgeler boşalmıştı. Selime (Seleme) oğulları mescidin yakınına taşınmak istediler. Bu istekleri Resûlullah’a (s.a.v.) ulaşınca onlara iki kez şöyle buyurdu: ‘Ey Selime oğulları! Yerlerinizde kalın, adularınız da yazılsın!’”⁵⁰ Bu hadisten insanın sadece yaptığı iyilikler değil bunları yerine getirmek için adım atmak gibi gösterdiği gayretlerin de hasene olarak kayda geçtiği anlaşılmaktadır. Bundan daha manidar olan ise Allah’a (c.c.) iman ederek ve vaadini tasdik ederek onun yolunda bir at (vb.) tahsis eden kişinin kıyamet günü o atın yediklerinin, içtiklerinin, hatta dışkısının ve idrarının dahi bazı hadislerde ifade edildiği üzere⁵¹ onun hasenatından sayılması veya herhangi bir ağaç diken ya da bir bitki eken kişinin, diktiğinden ve ektiğinden insanın

⁴⁶ Makbul orucun mükâfatı için bu tür rakamlarla dahi bir sınırlama bulunmamaktadır. Ne kadar olacağı Allah’ın (c.c.) nezdinde saklıdır. bk. Müslim, “Siyâm”, 164; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Siyâm”, 1 (No. 1638); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 7/290 (No. 4256).

⁴⁷ Buhârî, “Rikâk”, 31 (No. 6491); Müslim, “İmân”, 207; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/34, 384 (No. 2827, 3402).

⁴⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 175 (No. 4408); Müslim, “Tevbe”, 52.

⁴⁹ “Sahifeler (Amel defterleri) açıldığı zaman...” et-Tekvîr 81/10.

⁵⁰ Müslim, “el-Mesâcid ve Mevâzi’u’s-Salât”, 280; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/428 (No. 14566).

⁵¹ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 44 (No. 2870).

yahut başka canlıların yediklerinin yine birtakım rivayetlerde belirtildiği gibi⁵² onun için sadaka yerine geçmesidir.

Son olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (ö. 42/662-63) rivayet edilen bir hadiste de, “*Kul, hasta veya yolcu olduğu zaman sağlıklı ya da mükîm iken yapıyor olduğu şeylerin (iyiliklerin) misli onun için yazılır.*”⁵³ buyurulmaktadır. Dolayısıyla iyilikler, rahmet-i ilâhiye tecellisiyle katlanarak ve bir özürden dolayı yapılamadığında yapılmış gibi kötülükler ise adl-i ilâhî muktezâsınca olduğu kadar yazılır. Ancak mezkûr ittifak, mücmel olarak insanın amellerinin yazıldığı hususundadır. Mesele mufassal bir şekilde ele alındığında yukarıda zikredilen sorular ortaya çıkmaktadır ve bunların cevaplarında bir ittifaktan söz etmek mümkün değildir. Binaenaleyh araştırmada başlıklandırmalar bundan sonra sözü edilen sorulardan hareketle yapılacaktır.

2.1. Kirâmen Kâtibîn İnsanın Tüm Eylemlerini Yazarlar mı?

Konuyla ilgili öncelikle Kur'an'a bakıldığında Kirâmen Kâtibîn meleklerinin yazdıklarının başında insanın amellerinin/eylemlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Amel aslında söz olsun fiil olsun organlarla ya da kalple olsun bir şey ihdas etmektir. Dolayısıyla bu geniş anlamıyla hem eylemleri hem söylemleri hem de kalpteki inanç vb. durumları kapsar. Ancak ilk akla gelen organlarla yapılamaz tahsisidir. Bazen de ilk ikisiyle sınırlı kullanılır. Ayrıca fiille eş anlamlı olarak kullanımı da vardır. Bu durumda sadece eylemler kast edilir. Akvâl ve ef'âl diye karşılıklı taksimi de bunun için yapılır.⁵⁴ Burada amelden kast edilen de eylemdir. Kur'an'da çok kere zikredilen, “*...İmân ettiler ve salih ameller işlediler...*”⁵⁵ ikilisinden de daha çok bu anlaşılmaktadır. İman dışsal bir eylem olmayıp içsel bir inançtan ibarettir.⁵⁶ İnsan sadece eylemlerinden sorumlu değildir. Bilakis ileride de

⁵² Buhârî, “Müzâra'a”, 1 (No. 2320).

⁵³ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 134 (No. 2996); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/457, 527 (No. 19679, 19753).

⁵⁴ Bu hususta daha detaylı bilgi için bk. Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 30/55.

⁵⁵ Örneğin bk. el-Bakara 2/82; Âl-i İmrân 3/57.

⁵⁶ Hz. Nûh'un, iman etmeyen oğlunun kurtuluşunu talep etmesi üzerine Allah'ın (c.c.) onu uyarmak için buyurduğu, “*...Ey Nûh! O asla senin aileden değildir. Muhakkak o (كافر), salih olmayan bir ameldir...*” [Hûd 11/46] sözündeki zamirin merciinin oğlu (onun küfrü) olduğu kabul edilirse imanın amelden bir cüz olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, zamirin Hz. Nûh'un talebine ait olması da mümkündür. Yani, Hz. Nûh'un, kâfir olan oğlunun kurtuluşu için dua etmesi salih bir amel değildir. Bu ihtimal kanaatimizce daha güçlüdür. Zira birincisine göre ya zamirin başına “küfür” lafzını ya da haberin başına sahip anlamındaki “zû” lafzını muzâf olarak takdir etmek gerekecektir. Kelamda asl olan ise takdir içermemesidir. Aksi halde geriye bu cümlelerin زيد عدل kabilinden olduğunu söylemek kalacaktır. [Detaylı bilgi için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, 18/358.] İman-amel ilişkisi etrafında özellikle, “İman artar mı ya da eksilir mi?”, “İman amelden bir cüz müdür yoksa değil midir?” vb. ortaya çıkan sorular çok kadim bir tartışma konusudur. Konuyla ilgili farklı görüşler ve muhtelif iman tanımları için bk. Hasan Can Çelik-Hasan Tevfik Marulcu, “Dört Mezhep İmamının İmân Tanımları-Kelâm İlmi Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme”,

ifade edileceği gibi özgür iradesiyle edindiği inançlarından da sorumludur.

Konumuzla ilgili âyetlerden biri olan, “*Kitap (ortaya) konulur. Suçluları içindekilerden korkuya kapılmış görürsün. ‘Vay halimize! Bu kitap nasıl bir şeydir ki küçük, büyük hiçbirini bırakmadan hepsini saymış/kaydetmiş!’ derler. Yaptıklarını (karşılarında) hazır bulmuş olurlar. Rabbin hiçbir kimseye zulmetmez.*”⁵⁷ âyetinde, insanların amellerinin kayda geçirildiği açıkça ifade edilmektedir. Ancak bunlar sadece hesaba çekilecekleri hasenat ve seyyiat kabilinden olanlar mı yoksa her türlü eylem mi? sorusunun cevabı üzerinde düşünmek gerekmektedir.

Mâtürîdî (ö. 333/944), âyette zikredilen *sağîre* ve *kebîre* lafızlarından kast edilen şeyle ilgili üç ihtimal zikretmiştir. Birincisi; mücrimlerin pişmanlık duymalarından hareketle küçük ve büyük günahlardır. İkincisi; sonunda, “...*Rabbin hiçbir kimseye zulmetmez.*” denildiği için karşılığı olan küçük ya da büyük her hasene ve seyyiedir. Üçüncüsü, “*Yaptıklarını (karşılarında) hazır bulmuş olurlar.*” cümlesinin zahirine nazaran karşılığı olsun ya da olmasın büyük, küçük her türlü yapılan amellerdir.⁵⁸ Kanaatimizce başlıktaki sorunun cevabı, bu üç ihtimalden hangisinin doğru olduğuyla ilintilidir. Bu nedenle konu mezkûr iki lafız üzerinden irdelenecektir.

Sağîre ve *kebîre* kelimeleri, sözlük anlamları itibarıyla her ne kadar seyyienin yanı sıra hasene için hatta ikisinden birine girmeyen şeyler için de kullanılabilse dahi zamanla hem örf-i lügavî olarak hem de şer’î anlamda mevsûfu hafzedilmiş *hatî’e* ya da *cerîme* olan gâlib sıfat⁵⁹ tamlaması biçiminde daha çok günahlara tahsis edilmiştir.⁶⁰ Özellikle *kebîre* sözcüğünün çoğulu olan *kebâir* kelimesinin Kur’an ve Sünnet’te bu anlamda kullanılması bunda etkili olmuştur.⁶¹ Zıttı olan *sağîre* kelimesi de çoğulu *sağâir* lafzıyla birlikte küçük günahlar anlamında kullanılagelmiştir. Tâ-i merbûtasız *sağîr* ve *kebîr* ise, “*Her küçük ve*

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2/46 (2023), 103-126.

⁵⁷ el-Kehf 18/49.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, 7/180.

⁵⁹ Sözlükte bile *kebîrenin*; *şer’an yasaklanmış günahlardan çirkin olan eylem*, diye tarif edilmesi bunu göstermektedir. bk. Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, 14/11.

⁶⁰ Ebü’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dımaşk: Darü’l-Kalem, 1412), 696; Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1403/1983), 183; Ebü’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısırî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 742.

⁶¹ en-Nisâ 4/31; eş-Şûrâ 42/37; en-Necm 53/32. Örneğin Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12) rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber’e (s.a.v.) *kebâirin* ne olduğu sorulunca, “*Allah’a (c.c.) şirk koşmak, ana babaya âsi olmak, cana kıymak ve yalan yere şahitlik yapmak*” diye cevap vermiştir. bk. Buhârî, “Şehâdât”, 9 (No. 2653).

*büyük şey satır satır yazılmıştır.*⁶² âyetinde olduğu gibi iyi ya da kötü her şeyi kapsamaktadır. Bundan yola çıkarak mevzubahis âyetteki *sağîre* ve *kebîre* sözcüklerinden mücrimlerin pişmanlık duyacakları en ince ayrıntısına kadar olan küçük ve büyük günahların kast edildiğini söylemek daha doğru olsa gerektir.⁶³ Ardından gelen, “*Yaptıklarını (karşılarında) hazır bulmuş olurlar.*” cümlesinde ise kötülüklerin yanı sıra varsa yaptıkları iyilikleri de hazır bulacakları ifade edilmiştir. Çünkü Rableri onlara hiçbir haksızlık yapmaz. Bu hususta ittifak ve netlik vardır. İhtilaf ve belirsizlik ise hasene ya da seyyie kategorisine girmeyen ve *mubah* diye adlandırılan amellerin yazılıp yazılmadığı⁶⁴ hususundadır.⁶⁵

Bazı âyetlerden ilk bakışta bunların da yazıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, “*Yaptıkları her şey (zübür) kitaplarda (kayıtlı)dır. Her küçük ve büyük şey satır satır yazılmıştır.*”⁶⁶ âyeti zahiren buna işaret etmektedir. “*Her nefsin yaptığı hayrı (iyiliği) ve yaptığı kötülüğü hazır kılınmış (karşısına çıkarılmış) bulacağı günde kişi, kötülükleri ile kendi arasında uzak bir mesafe bulunmasını ister...*”⁶⁷ âyeti ile, “*Artık her kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onu görecektir. Her kim de zerre ağırlığınca bir şer işlerse onu da görecektir.*”⁶⁸ âyetleri ise sadece mükâfat ya da cezayı gerektiren amellerin yazıldığını düşündürmektedir. Zira bu âyetlerde insanın mutlak değil hayır ya da şer olarak yaptığı her şeyi bulacağı ve göreceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla yazılanların hesaba taalluk eden büyük-küçük bütün ameller olduğu anlaşılmaktadır. Mezkûr rivayetler gibi konuyla ilgili hadislerle bakıldığında yine meleklerin hasene ve seyyie kategorisinde olan tüm amelleri yazdıkları anlaşılmaktadır. Böyle olmayanları da yazdıklarına dair Hz. Peygamber’den (s.a.v.) nakledilen herhangi bir

⁶² el-Kamer 54/52-53.

⁶³ Birçok müfessir de bu kelimeleri böyle açıklamıştır. Örnek olarak bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964), 10/418; Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dârü’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419/1998), 2/305.

⁶⁴ Bu konudaki ittifak ve ihtilaf edilen hususlarla ilgili detaylı bilgi için bk. Ebû’l-Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim es-Sefârînî, *Levâmi’u’l-Envârî’l-Behiyye ve Sevâtî’u’l-Esrârî’l-Eseriyye li Şerhi’d-Dürreti’l-Mudiyye fi ‘Ikdi’l-Firkati’l-Merdiyye* (Dimaşk: Müessesetü’l-Hâfikayn, 1402/1982), 1/450.

⁶⁵ Gerçi insanın bazı eylemlerinin hasene mi seyyie mi yoksa mubah mı olduğu hususunda âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Helal ya da haram olduğu net olmayan şüpheli durumların varlığı da akıldan çıkarılmamalıdır. Kanaatimizce Allah (c.c.) her eylemi kendi katındaki kategoriye göre değerlendirmektedir. Ancak ihtilaflı ve şüpheli olanlarda kulunu niyetine ve bilincine göre yargılar. Örneğin gerçekte seyyie olan bir ameli mubah sanarak işlediğinde Allah (c.c.) zannına ve bilgisine göre ona muamele eder. Adaletinin ve rahmetinin tecellisinin böyle olacağı düşünülmektedir.

⁶⁶ el-Kamer 54/52-53.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/30.

⁶⁸ ez-Zilzâl 99/7-8.

merfû rivayete rastlanılmamıştır.

2.2. Kirâmen Kâtibîn İnsanın Tüm Söylemlerini Yazarlar mı?

Amel defterine kaydedilenlerin ikincisi insanın söylemleridir. Buna, sır olarak konuşulanlar ve fısıldaşmalar da dahildir. “Yoksa onların sırlarını ve fısıldaşmalarını duymadığımızı mı sanıyorlar? Evet, duyuyoruz ve yanlarındaki elçilerimiz (bunları) yazarlar.”⁶⁹ âyetinde bu durum açıkça beyan edilmiştir. Yukarıda zikredilen, “İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında gözetleyen (rakîb) ve hazır (atîd) bir melek bulunmasın.” âyeti ile “Onlar, Rahmân’ın kulları olan melekleri de dışı saydılar. Onların yaratılışına şahit mi oldular? Onların (yalan) şahitlikleri yazılacak ve sorgulanacaklardır.”⁷⁰ “Andolsun ki Allah; ‘Şüphesiz, Allah fakirdir, biz zenginiz’ diyenlerin sözünü elbette duydu. Onların dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürmelerini yazacağız ve ‘Tadın yakıcı azabı!’ diyeceğiz.”⁷¹ ve “Hayır! (İş onun dediği gibi değil). Biz onun söylediklerini yazacağız ve azabını arttırdıkça arttıracacağız.”⁷² âyetlerinden de bu anlaşılmaktadır. Ancak bunlar için de eylemlerin yazılışı için geçerli olan benzer ihtimaller söz konusudur. Zira bu meleklerin insanın her konuştuğunu duymakla beraber kaydetmeleri de mümkündür. Çünkü *kavl* kelimesinin nefyin siyâkında umumu tekid için başına gelen *min* harf-i ceriyle nekre isim olarak zikredilmesi ve cümlesinin hasr ifade eden *mâ* ve *illâ* edâtlarını içermesi, istisnasız insanın ağzından çıkan her ama her sözün kaydedildiğine delalet etmektedir. Bununla birlikte sadece hesaba konu olacak her türlü sözünü yazmakla yetinmeleri de muhtemeldir. Mâtürîdî burada da iki ihtimalin olduğunu zikretmektedir.⁷³

Mücâhid (ö. 103/721), hastanın inlemesi dahil insanın ağzından çıkan her sözü meleklerin yazdığını ifade etmişlerdir. İkrime (ö. 105/723) de sadece sevap ve azabı gerektiren sözleri yazdıklarını dile getirmişlerdir. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ise önce her şeyi yazdıklarını daha sonra Allah’ın (c.c.) hasenat ve seyyiat kabilinden olanlar hariç, geri kalanları sildiğini söylemişlerdir.⁷⁴ Üçüncü görüşün şu âyetten yola çıkılarak öne sürüldüğü anlaşılmaktadır: “Allah (c.c.) dilediğini siler, dilediğini

⁶⁹ ez-Zuhruf 43/80.

⁷⁰ ez-Zuhruf 43/19.

⁷¹ Âl-i İmrân 3/181.

⁷² Meryem 19/79.

⁷³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, 9/354.

⁷⁴ Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân* (Cidde: Dârü’t-Tefsîr, 1436/2015), 24/457; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrarü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1422), 5/160; Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *el-İmân*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Amman: el-Mektebü’l-İslâmî, 1416/1996), 44.

de sabit kılıp bırakır. Ana kitap⁷⁵ O'nun yanındadır.”⁷⁶ Ancak önceki âyette, “Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlara da eşler ve çocuklar verdik. Allah'ın izni olmadan hiçbir peygamber bir âyet/delil getiremez. Her ecelin (vadenin) bir yazısı vardır.”⁷⁷ buyurulmaktadır. Görüldüğü gibi bu âyetlerde özel olarak amellerin yazıldığı sahîfelerden söz edilmemektedir. Bilakis Kur'an başta olmak üzere genel olarak her türlü yazılanla ilgili Allah'ın (c.c.) mutlak tasarruf sahibi olduğu ve yazılan vadeleri dilerse değiştirebileceği ifade edilmektedir. Bu vesileyle birçok müfessir bu âyetin nesh konusuyla da bağlantılı olduğunu söylemiştir.⁷⁸ Mâverdi'nin (ö. 450/1058) âyetin yorumuyla ilgili zikrettiği yedi tevilden üçüncüsü de budur.⁷⁹ Bazılarının naklettiği üzere İbn Abbas'a göre de sadece sevap ya da azaba taalluk eden söylemler yazılır.⁸⁰

Sonuç olarak Kur'an'da hasenat ve seyyiatın yanı sıra mubah olan söylemlerin ve eylemlerin de yazıldığını açıkça ortaya koyan bir nas bulunmadığı için bu konuda mezkûr âyetler vb. farklı şekillerde yorumlanmıştır. Hadis rivayetlerine gelince tespit edilebildiği kadarıyla bu hususta muteber bir rivayet bulunmamaktadır.⁸¹ Araştırmalar sonucunda Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) İsâ b. Yûnus > Evzâî > Hassân b. Atıyye tarikiyle kaydettiği bir rivayette tebeu't-tâbiînden olan Hassân b. Atıyye (ö. 130/748) şöyle bir kıssa anlatmaktadır: “Bir ara adamın biri eşeğine binmiş giderken merkebin ayağı tökezleyip kendisini düşürünce, ‘Kahrolası hayvan!’ diye serzenişte bulundu. Sağdaki melek, ‘Bu söz hasene değil ki ben yazayım.’ dedi. Solda ki melek de benzer şekilde, ‘Bu söz seyyie değil ki ben yazayım.’ deyince ona, ‘Sağdaki meleğin yazmayıp terk ettiği her şeyi

⁷⁵ Âyette zikredilen ümmül-kitâbın mahiyetine dair müfessirler tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Helal ve haram, kitabın aslı, toplamı yahut ilmi, Allah'ın (c.c.) ilmi, değişmeyen sabit kitap, (bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 13/559-573.) meleklerin kitaplarının kendisine arz edildiği ana kitap ve Levh-i Mahfûz'da bulunup peygamberlere indirilen kitapların kendisinden kopyalandığı kitap (bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 6/353.) bunlardan bazılarıdır.

⁷⁶ er-Ra'd 13/39.

⁷⁷ er-Ra'd 13/38.

⁷⁸ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ğuneym b. Abbâs b. Ğuneym (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997), 3/99.

⁷⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Seyyid b. Abdulkâsûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/117.

⁸⁰ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Beyrut: Dâru Taybe, 1420/1999), 7/398.

⁸¹ Süyûtî bu hususta bazı rivayetleri bir arada zikretmiştir. Ancak bunlar birtakım mevkûf ya da maktû' rivayetler olup içlerinde konuyla ilgili hüccet teşkil edecek merfû bir rivayet bulunmamaktadır. Daha çok yukarıda dile getirilen İbn Abbâs ve bazı tâbiîlerden bu hususa dair nakledilen görüşleri içermektedir. bk. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Habâik fi Ahbâri'l-Melâik*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 89.

sen yaz.’ diye nida edildi.”⁸²

Bu rivayete göre mubah kategorisine giren her türlü söylem ve eylemi de soldaki melek yazmaktadır. Ancak senesinde yer alan râviler sika olsalar da tâbî ve sahâbî râvileri peş peşe düştüğü için mu’dal-zayıf bir rivayettir. Üstelik Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ref ‘i de söz konusu olmadığı için bu konuda hüccet olması mümkün gözükmemektedir. Neticede konuyla ilgili hem âyetlerin hem de hadislerin zahirine bakıldığında eylemlerden ve söylemlerden sadece hesaba taalluk eden hasenat ve seyyiatın ya da hayır ve şerrin yazıldığını söylemek daha doğru olsa gerektir. “Oku kitabını! Bugün hesap sorucu olarak sana nefsin/kendin yeter, denilecektir.”⁸³ âyeti de kitabın içeriğinin hesaba ilişkin olduğuna işaret etmektedir.

2.3. Kirâmen Kâtibîn İnsanın Tüm Duygularını ve İçinden Geçirdiklerini Yazarlar mı?

Çok yönlü bir yapıya sahip olan insanın dış dünyada gerçekleşen eylemleri ve söylemleri dışında iç dünyasında edindiği birtakım inançları, niyetleri, düşünceleri ve duyguları bulunmaktadır. Hatta bunlar çoğunlukla öncekileri yönlendirici konumdadır. Ancak sorumluluk açısından bakıldığında iman-nifak-küfür ile sevgi-nefret gibi bazıları ihtiyârî şekilde edinilebilse de tüm inançlar ve duygular için bunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira çevresel faktörler sonucu insanın zihninde veya bilinçaltında oluşan bazı inançlar ve düşünceler ile istem dışı kalbe düşen duygular ya da akla gelen düşünceler de bulunmaktadır.⁸⁴ Bunların tamamının mı yoksa sadece birinci türden olanların mı yazıldığı hususu da araştırmamızın konularındandır. Ancak bu hususta da açık bir nas bulunmadığı için ilgili âyetlerden ve hadislerden istidlalle bir sonuca varılmaya çalışılacaktır.

Öncelikle, “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur. Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. Çünkü sen yeri asla yaramazsın, boyca da dağlara asla asla erişemezsin. Bütün bu sayılanların kötü olanları Rabbinin katında sevimsiz şeylerdir.”⁸⁵ âyetlerinden gözler ve kulaklar gibi organların yanı sıra kalbin de sahip olduğu kimi düşüncelerden sorumlu tutulacağı anlaşılmaktadır.

İnsanın mesuliyetini üstleneceği her şeyin yazıldığı malumdur. Zikredilenlerden

⁸² Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-Azamî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 358.

⁸³ el-İsrâ 17/14.

⁸⁴ Vesvesenin mahiyeti, kaynakları ve çeşitli boyutlarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmet Emin Seyhan, “Ye’cûc ve Me’cûc ile Birlikte Hareket Etmenin Cehennemliklerin Sayısını Artıracağıyla İlgili Hadisler Üzerine Bir İnceleme”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9 (Bahar 2018), 98-103.

⁸⁵ el-İsrâ 17/36-38.

hangilerinin böyle olduğu hususunda ise şunu söylemek mümkündür: İnsanın azmettiği ve iradesiyle edindiği inançlar, niyetler, düşünceler ve duygular arasından hasenat ve seyyiat kabilinden olanların ya her seferinde Allah'ın bildirmesiyle ya da zaten bu melekeye sahip oldukları için kendilerinin bilmesiyle Kirâmen Kâtibîn tarafından yazıya geçirilmektedir. İbn Şâhîn (ö. 385/996) ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Hz. Âişe'den naklettikleri bir rivayet birinci ihtimali desteklemektedir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Hafaza (meleklerinin) duymadığı zikir hafazanın duyduğu zikir üzerine (ecir bakımından) yetmiş kat daha fazla katlanır.”⁸⁶ Görüldüğü gibi bu rivayetten kalbî zikri hafaza meleklerinin duymadığı, dolayısıyla Allah'ın (c.c.) bildirmesiyle bunu öğrendikleri anlaşılmaktadır. Ancak senedinde yer alan râvilerden ilk üçünün zayıf olması nedeniyle Elbânî bu rivayetin aşırı zayıf olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Bu vesileyle konuyla ilgili delil olma elverişli değildir.

Birçok âyette, “*عليم بذات الصدور*/Kalplerdekini bilendir.” vasfının sadece Allah'a nispet edilmesi⁸⁸ ve “*Allah (c.c.) gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediklerini bilir.*”⁸⁹ âyeti meleklerin ancak Allah'ın (c.c.) bildirmesiyle kalplerdekini bilebileceklerini akla getirmektedir. Ayrıca; “*Andolsun, muhakkak insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi biliriz...*”⁹⁰ âyetinin başındaki “biz” zamirinin merciinin sadece Allah (c.c.) olduğu düşünüldüğünde nefsinin insana verdiği vesveseleri direkt olarak yalnızca Allah'ın (c.c.) bildiği anlaşılmaktadır. Zira insanı yaratan sadece Allah'tır. Buna rağmen “ben” yerine “biz” ifadesinin kullanılması tazim içindir.⁹¹

Bu, Kur'an'da çokça yaygın olarak kullanılan bir üsluptur. Ancak ölmek üzere olan insanın durumunu anlatan; “*Biz ise ona sizden daha yakınız. Fakat siz göremezsiniz.*”⁹² âyetinde olduğu gibi birinci cümleden sonra gelen iki cümledeki biz zamirlerinin merciine meleklerin dâhil olması da mümkündür. Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet edilen bir hadis-i kutsî de buna işaret etmektedir. Zira bu rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'ın (c.c.) şöyle buyurduğunu haber vermektedir: “*Kulum bir iyilik yapmayı içinden geçirip niyet ettiği zaman ben yapmadığı sürece onu bir iyilik olarak yazarım. Yaptığında da on misliyle yazarım. Kulum bir kötülük yapmayı içinden geçirip niyet ettiği zaman ise yapmadığı*

⁸⁶ Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân İbn Şâhîn el-Bağdâdî, *et-Terjîb fi Fedâilî'l-'Amâl ve Sevâbü Zâlik*, thk. Muhammed Hasan İsmâil (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2004), 61; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmîd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 2/84 (No. 551).

⁸⁷ Ebû Abdîrrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Da'ife'l-Mevzû'a ve Eseru'ha's-Seyyüfi'l-Ümme* (Riyad: Dârü'l-Ma'ârif, 1412/1992), 8/118.

⁸⁸ Örnek olarak bk. Âli İmrân 3/119; el-Mâide 5/7; el-Enfâl 8/43.

⁸⁹ el-Mü'min 40/19.

⁹⁰ Kâf 50/16-17.

⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 13/84.

⁹² el-Vâkıa 56/85.

sürece onu başışlarım. Yaptığı takdirde de onu ancak misliyle yazarım.” Hz. Peygamber (s.a.v.) buna şunu da ilave etmiştir: “Allah (c.c.) kulunu en iyi gören olduğu halde melekler, ‘İşte senin şu kulun kötülük yapmak istiyor.’ derler. Bunun üzerine onlara şöyle buyurur: ‘Onu gözetleyin! Şayet yaparsa o kötülüğü misliyle yazınız. Ancak terk ederse onu bir iyilik olarak yazın. Zira kulum onu benim rızamı kazanmak amacıyla terk etmiştir.’”⁹³

Hadiste geçen özellikle, “İşte senin şu kulun kötülük yapmak istiyor.” sözünden meleklerin de kişinin içinden geçirdiklerini bildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda Allah’ın (c.c.) onlara bu kabiliyeti verdiği ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak insanın içinden geçirdikleri arasından sadece sorumlu tutulacağı düşüncelerin bir şekilde yazıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) Ebû Hüreyre’den rivayet edilen bir hadiste, “Şüphesiz Allah (c.c.) eyleme ya da söyleme dönüştürmedikleri sürece ümmetimin kalplerine düşen her türlü olumsuz düşünceyi/duyguyu benim için başışladı.” buyurmaktadır.⁹⁴ Dolayısıyla insanın içinden geçirdikleri ya kendi iradesiyle oluşmasının yanı sıra eyleme veya söyleme dönüştürülmesi ya da iman gibi hasene yahut küfür gibi seyyie türünden olması şartıyla kayda geçirilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber’in (s.a.v.) müttefekun aleyh olan mezkûr sahih rivayetlerdeki, *ümmetimin...benim için başışladı* şeklindeki ifadelerinden mezkûr affın onun ümmetinin hasâisinden olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵

Allah’ın (c.c.) dilediği için dilediği kusurları başışlaması ilâhî adaletiyle ters düşmemektedir. Zira önceki ümmetler için bazı hataları başışlamaması onlara zulüm değildir. Bu sadece bir hikmete ve hak edişe binaen rahmetini dilediği kimseler için daha geniş tutmasının tezahürüdür. İbn Ömer’den rivayet edilen şu hadis bu durumu izah etmektedir: “Sizden önce geçmiş olan ümmetlere nazaran sizin dünyada kalışınız, ikindi namazıyla güneşin batışı arasındaki süre gibidir. Tevrat ehline Tevrat verildi. Onlar amel ettiler. Ta ki gündüz yarılınca aciz kaldılar. Böylece birer kırat olarak ecirlerini aldılar. Sonra İncil ehline İncil verildi. Onlardan ikindiye kadar amel ettiler. Ardından aciz düştüler. Onlara da ecirleri birer kırat olarak verildi. Daha sonra bize Kur’an verildi. Biz güneşin batışına kadar amel ettik. Bize de ecirlerimiz ikişer kırat olarak verildi. Bunun üzerine önceki iki kitap ehli, ‘Ey Rabbimiz! Onlara ikişer kırat verdin. Bize ise birer kırat verdin. Hâlbuki bizim amelimiz daha çok.’ deyince Allah (c.c.) onlara, ‘Hak ettiğiniz ecirlerinizden eksiklik yaparak size hiç zulmettim mi?’ diye sorunca onlar, ‘Hayır!’ diye cevap verdiler. Bunun üzerine o, ‘Bu benim fazlımdır. Onu dilediğime veririm.’ buyurdu.”⁹⁶ Ancak her işinde hikmet sahibi olan Allah’ın (c.c.) kimi faziletleri bu ümmete tahsis etmesinin mutlaka hikmetleri vardır. Ayrıca önceki ümmetlere de başka faziletler

⁹³ Müslim, “İmân”, 129. Hadisin ilavesini Ahmed b. Hanbel de rivayet etmiştir. bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/531 (No. 8219).

⁹⁴ Buhârî, “İtk”, 6 (No. 2391); Müslim, “İmân”, 201.

⁹⁵ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalâni, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380-1890), 11/552.

⁹⁶ Buhârî, “Mevâkîtü's-Salât”, 17 (No. 532).

vermiş olmasının imkânı da göz ardı edilmemelidir.

2.4. Kirâmen Kâtibîn İnsanın Hata Ederek, Unutarak Yaptıklarını ve Zorla Yaptırıldıklarını Yazarlar mı?

Kur'ân ve Sünnet'in naslarından genel olarak insanın amelinden sorumlu olabilmesinin üç şartı olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi; bilinçli olmasıdır. Dolayısıyla amelinin mahiyetinden haberi olmayan, hasene mi yoksa seyyie mi olduğunun bilincinde olmayan bir insan sorumlu tutulmaz. Kâfir insan her şeyden önce iman etmekle mükellef olduğu gibi cahil insan da öncelikle öğrenmekle sorumludur. Dolayısıyla hak ediyorsa cehaletinden ancak hesaba çekilir. İkincisi; kasıtlı yapmasıdır. Bu nedenle hata ile ya da kazara işlediği ameller insanın âhirette sorumluluğu dahilinde değildir. “...Hata ile yaptığınız bir işte size hiçbir günah yoktur. Fakat kasten yaptığınız şeylerde size günah vardır...”⁹⁷ âyeti bu durumu açıkça dile getirmektedir. Sadece hata ile bir insanı öldürmek gibi kul hakkına taalluk eden hususlarda karşı tarafın hakkının zayi olmaması için dünyada kimi zaman bir karşılığı bulunmaktadır.⁹⁸ Ayrıca kişinin unutarak işledikleri de sorumluluk kapsamının dışında kalmaktadır. Müminler için kabul olunmuş dualardan birini ifade eden, “...Ey Rabbimiz! Unutur ya da yanılırsak bizi sorumlu tutma!”⁹⁹ âyetinden de son iki şart anlaşılmaktadır. Üçüncüsü; özgür iradesini kullanarak o ameli işlemesidir. Binaenaleyh insan dayatma ve zorlama yoluyla kendisinden sudûr eden amellerden Allah'ın (c.c.) katında sorumlu değildir. “Kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah'ı (c.c.) inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanların üzerine Allah'tan (c.c.) gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır.”¹⁰⁰ âyetinin başındaki istisna bunu göstermektedir.

Ebü Zer el-Gifâr'den (ö. 32/653) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) zikredilen üç durumla ilgili, “Muhakkak Allah (c.c.), ümmetimden hatayı, unutmayı ve zorla kendilerine yaptırılanları benim için bağışladı.” buyurmaktadır.¹⁰¹ Bu hadisten insanın yanlışlıkla veya unutarak veyahut da zorla yaptıklarından sorumlu tutulmayacağı

⁹⁷ el-Ahzâb 33/5.

⁹⁸ bk. en-Nisâ 4/92; Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebü Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 7/416.

⁹⁹ el-Bakara 2/286. Bu dua âyetleriyle ilgili şöyle bir soru akla gelmektedir: İnsan zikredilen hususlardan sorumlu tutulmuyorsa bu duaları yapmasının hikmeti nedir? Kanaatimizce şöyle bir açıklama yapılabilir: Yüce yaratıcının zatına nispetle aslında insanın bunlardan da kaçınması gerekir. Çünkü o kulluğun kusursuz olanına layıktır. Ancak insanın acizyeti buna müsait değildir. Bu vesileyle sözü geçen kusurlardan muaf olsa da yine taabbüden yaratıcıyı yüceltmek için bu duaları yapmaktadır.

¹⁰⁰ en-Nahl 16/106.

¹⁰¹ İbn Mâce, “Talâk”, 16 (No. 2043). Elbânî rivayetin sahih olduğunu söylemiştir. bk. Ebü Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem el-Elbânî, *İrvâu'l-Ğalîl fî Tahrîci Ehâdisi Menâri's-Sebil* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985), 4/213.

anlaşılmaktadır.¹⁰² Ancak bunların yazılıp yazılmayacağına dair bir beyan içermemektedir. Dolayısıyla iki ihtimal söz konusudur. Birincisi; Kirâmen Kâtibîn tarafından yazılmış olmakla beraber bağışlandığı için hesabı verilmeyecek ameller grubuna dâhil olmaktadır. İkincisi ise; istem dışı akla gelen ya da cin ve insan şeytanlarının vesvese¹⁰³ yoluyla¹⁰⁴ kalbe düşürmelerine rağmen uygulamaya geçmeyen olumsuz düşünceler ve duygular gibi bunların da hiç kayda geçirilmeden bağışlanmasıdır. Bu daha güçlü bir ihtimal olsa gerektir. Zira en başından insanın sorumlu tutulmaması söz konusudur.

Makbul tövbe ile affedilen günahların durumu ise farklıdır. Onlar öncelikle seyyiat olarak yazılır. Daha sonra kabul edilen tövbeyle hasenata dönüştürülür. *“Ancak tövbe edip de inanan ve salih amel işleyenler hariç. Allah (c.c.) işte onların seyyiatını hasenata tebdil eder. ...”*¹⁰⁵ âyetinden bu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶

2.5. Kirâmen Kâtibîn Amelleri Hemen Yazarlar mı?

Konuyla ilgili şimdiye kadar zikredilen âyetlerin ve hadislerin zahirinden görevli meleklerin iyilikleri ve kötülükleri icrasından hemen sonra yazdığı anlaşılmaktadır. Ancak bazı rivayetlere göre sağdaki melek iyilikleri hemen yazar. Soldaki melek ise kötülükleri belli bir süre bekledikten sonra yazıya geçirir. Nitekim Ebû Ümâme'den (ö. 86/705) rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Kuşkusuz soldaki melek, hata işleyen yahut kötülük yapan Müslüman kuldun altı saat klemi kaldırır (bu süre zarfında yaptığı kötülükleri yazmaz). Şayet (bu süre dolmadan) pişman olup yaptığından ötürü Allah'tan*

¹⁰² Hadisin zahirinden bu muafiyetin de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ümmetine has olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada ilahî rahmetin tecellisi olarak önceki ümmetlerin de bu muafiyetten yararlanabileceklerini söylemek mümkündür. Dolayısıyla bu durumda rivayetin mefhûm-u muhâlifî kast edilmemiş olur. Ancak bunların eski ümmetlere yüklenen ısr (ağır yük) (el-Bakara 2/286.) kabilinden olması da mümkündür. Doğrusunu Allah (c.c.) bilir.

¹⁰³ Vesvese; bilinen bir durum olup kalbi meşgul eden ve din işinde hayrete düşüren düşüncelerin insanın içine atılmasıyla gerçekleşir. Öyle ki kendisine sözü edilen düşünceler atılan kişi, bu durumdan nasıl çıkılacağını tek başına bilemeyebilir. Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 10/663.

¹⁰⁴ en-Nâs 114/4-6.

¹⁰⁵ el-Furkân 25/70.

¹⁰⁶ Âyette dile getirilen tebdilin ne zaman ve nasıl olacağı hakkında müfessirler tarafından farklı yorumlar dile getirilmiştir. bk. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 19/303-312. Ancak âyetin zahirinden tövbenin akabinde dünyada iken seyyiâtın silinip yerine miktarınca hasenat yazılmasıyla gerçekleştiği ilk olarak akla gelmektedir. *“...Muhakkak Allah (c.c.) çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever”* (el-Bakara 2/222) ve *“...Çünkü kuşkusuz iyilikler kötülükleri giderir...”* (Hûd 11/114) âyetlerinden de bu anlaşılmaktadır. Ayrıca, *“...Kötülüğün peşinden bir iyilik yap ki onu silsin...”* (Tirmizî, “el-Birr ve's-Sıla”, 55 (No. 1987) Tirmizi rivayetinin hasen-sahîh olduğunu ifade etmiştir.) hadisi ile *“Günahın tövbe eden hiç günahı olmayan gibidir.”* rivayeti (İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4250) Elbânî rivayetinin aslı itibarıyla zayıf olsa da şâhitleriyle hasen (liğayrihi) olduğunu söylemiştir. bk. Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Da'îfe*, 14/63.) buna işaret etmektedir.

(c.c.) *mağfiret isterse onu atar (yazdırmaz). Aksi halde bir kötülük olarak yazılır.*¹⁰⁷ Taberânî *Müsned*'inde de bu rivayeti kaydetmiştir. (ö. 360/971) Ancak orada süre *yedi saat* olarak geçmektedir.¹⁰⁸ Heysemî (ö. 807/1045), Taberânî'nin zikrettiği senedlerden birinin ricâlinin sika olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁹ Elbânî de rivayetin hasen mertebesinde aşağı düşmediğini söylemiştir.¹¹⁰

Ümmü İsmet el-Ûsiyye adındaki hanım sahâbîden rivayet edilen bir hadise göre de Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Müslüman bir günah işlediğinde günahlarını yazmakla görevli olan melek üç saat durup bekler. Eğer bu saatler içerisinde o günahından istiğfar ederse Allah (c.c.) onu günahına vâkıf kılmaz (yazdırmaz) ve kıyamet gününde azaplandırılmaz.”¹¹¹ Heysemî rivayetin senedinde bulunan Ebû Mehdî Saîd b. Sinân adlı râvinin metrûk olduğunu söylemiştir.¹¹² Elbânî ise rivayeti Hâkim'in tashîh etmesinden ve Zehebi'nin ona muvafakat etmesinden taaccüp etmiş ve mevzû olduğunu söylemiştir.¹¹³ Sonuçta sözü edilen bekleme süresinin üç saat olduğunu ifade eden bu rivayetin konumuz açısından huciyet değeri bulunmamaktadır. Ancak altı saat olduğunu beyan eden önceki rivayet bu konuda delil olabilir. Dolayısıyla soldaki meleğin Allah'ın (c.c.) kullarına olan büyük merhametinin tezahürlerinden biri olarak yapılan kötülüğü hemen kayda geçirmediğini, verilen süre zarfında istiğfarla affedilmediği taktirde ancak yazdığını söylemek mümkündür. Ancak mezkûr hasen rivayetten yola çıkarak bu konuda kesin bir sonuç ve bilgi edinmek mümkün değildir. Bu ancak zannî bir bilgi olabilir.¹¹⁴ Araştırmalar

¹⁰⁷ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 8/185 (No. 7765); Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ* (Mısır: Matba'atü's-Sa'âdet, 1394/1974), 6/164; Beyhakî, *Şu'abü'l-Îmân*, 9/273 (No. 6648).

¹⁰⁸ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 1/301 (No. 526).

¹⁰⁹ Ebû'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, thk. Husâmüddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 10/207.

¹¹⁰ Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsirüddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi's-Sahîha ve Şey'ün min Fıkhihâ ve Fevâidihâ* (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1415/1995), 3/210.

¹¹¹ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, thk. Ebû Muâz Târik b. İvâdillâh b. Muhammed-Ebû'l-Fadl Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415/1995), 1/10 (No. 17); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neyşâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/291 (No. 7675).

¹¹² Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid*, 10/208.

¹¹³ Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Da'îfe*, 8/239.

¹¹⁴ Gaybî meselelerden olan itikâdî konularda haber-i vâhidin hüccet olup olamayacağı ihtilafli bir konudur. Bazıları hem ilmi hem de ameli gerektirdiğini; bazıları ise hiçbirini gerektirmediğini söylemişlerdir. Cumhur ise yakîni bilgiyi ortaya koymasa da sağlam bir haber olduğu takdirde zann-ı gâlib olarak ameli iktiza ettiğini ifade etmektedir. (Detaylı bilgi için bk. Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *et-Telviḥ ale't-Tavdîḥ li Metni't-Tenkîḥ* (Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh

sonucunda rivayeti destekleyen, delil olmaya elverişli başka bir hadis de tespit edilememiştir.

2.6. Kirâmen Kâtibîn Ne Zaman Amelleri Yazmaya Başlarlar?

İnsanlar doğduklarında tabiatıyla hemen mükellef olmazlar. Teklif ve sorumluluk ancak ergenlik (bülûğ) ile başlar. Bu konuda İslâm âlimleri ittifak halindedir. Nitekim Hz. Ali'den (ö. 40/661) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Şu üç kişiden kalem (sorumluluk) kaldırılmıştır: uyanıncaya kadar uykuda olandan, ergenliğe (ihtilâma) ulaşıncaya kadar çocuktan ve akli başına gelinceye kadar cinnet geçirenden (mecnûn).” Rivayetin diğer tarifinde, “*bunamış yaşlıdan*” ilavesi de yer almaktadır.¹¹⁵ Bu rivayetten mürâhaka/temyîz çağı da dâhil ergenlik öncesinde çocuğun işlediği kötülüklerden kendisinin sorumlu olmadığı anlaşılmaktadır. Meleklerin bunları yazmayacağı açıkça ifade edilmese de zahirinden bu anlaşılmaktadır. Bu dönemde yaptığı iyiliklerin durumu ise âlimler arasında ihtilaf konusu olmuştur. İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi bazıları bu hadisten hareketle sabîler için seyyiatın ve şerrin yazılmadığını hasenatin ve hayrın ise yazıldığını söylemişlerdir.¹¹⁶ Hatta bazı kaynaklarda Hz. Ömer'in de böyle dediği nakledilmiştir.¹¹⁷

Bazı rivayetlerden sebep oldukları takdirde sabînin işlediği iyiliklerin anne-babası için de yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Ravhâ'da¹¹⁸ bir (hac) kabile(si)yle karşılaştı. “*Bu topluluk kimlerdir?*” deyince onlar, “*Müslümanlar..!*” dediler ve “*Sen kimsin?*” diye sordular. O, “*Allah'ın (c.c.) Resûlü..!*” diye cevap verdi. Ardından içlerinden bir kadın yanındaki çocuğu öne çıkararak,

---

ve Evlâdih, 1377/1957), 2/6.) Dolayısıyla kanaatimize göre de itikâdî konularda zann-ı gâlib olarak bilgi kaynağı olduğu için inanmayı gerektirir. Ancak mütevatir haber gibi kat'î bilgi vermediği için inkârı küfür gerektirmez.

¹¹⁵ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Hudûd”, 17 (No. 4403). Rivayetin ilavesiz hali için ayrıca bk. Ebû İsâ Muhammed b. İsbâ b. Sevrâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Hudûd”, 1 (No. 1423). Hz. Âişe'den de bu hadis rivayet edilmiştir. bk. İbn Mâce, “Talâk”, 15 (No. 2041).

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/121.

¹¹⁷ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed Atâ-Muhammed Ali Muavvad (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 3/39. Senedinde yer alan Yahyâ el-Bekkâ sika bir râvi olmadığı için rivayetin zayıf olduğunu söylemek mümkündür. (bk. Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâ'ir-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1413/1980-1992), 31/369.) İbn Rüşd (ö. 520/1126) ise bunu Hz. Ömer'in sözü olarak değil bir görüş olarak dile getirmiştir. bk. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *el-Beyân ve't-Tahsil*, thk. Hacı Muhammed vd. (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988), 3/127.

¹¹⁸ Medine'ye iki günlük mesafede yer alan Müzeyne kabilesinin yaşadığı köydür. Medine ile arasında kırk bir mil vardır. Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz el-Bekrî el-Endelüsî, *Mu'cemu Mâ Üstü'cime min Esmâ'ir-Bilâd ve'l-Mevâzi'* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403), 2/681.

“Bunun için hac var mıdır?” diye sorunca Hz. Peygamber (s.a.v.), “Evet! (Onun hac yapmasına vesilen olduğundan) senin için de ecir vardır.” diyerek cevap verdi.¹¹⁹ Nesâî'nin Ebû Hüreyre'den rivayet ettiği bir hadiste de Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Yaşlının, küçüğün, zayıfın ve kadının cihadı hac ve umredir.”¹²⁰ Bu hadislerden sabînin hasenatinin sağdaki melek tarafından hem kendisi için hem de onu hayra teşvik eden anne-babası, hocası vb. kişiler için yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu da Allah'ın (c.c.) kullarına olan rahmetinin büyüklüğünün göstergelerinden biridir. Sonuç olarak sağdaki meleğin ergenlik öncesi; soldaki meleğin ise bülûğla beraber yazmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Rivayetlerde *sabî* ve *sağır* ifadelerinin mutlak olarak zikredilmesinden bu durumun temyiz çağı öncesi ve sonrası için geçerli olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605), hadisin şerhinde, “Eğer çocuğun aklı kesiyorsa (temyiz çağında ise) kendisi ihrama niyet eder. Böyle değilse velisi onun adına ihrama niyet eder.” demiştir. Ardından dört mezhep imamının bu konuda ittifak ettiğini nakletmiştir¹²¹

2.7. Kirâmen Kâtibîn Kâfirlerin Amellerini de Ayrıntılı Olarak Yazarlar mı?

Konuyla ilgili ihtilaf olsa da¹²² âyetlerin ve hadislerin zahirine bakıldığında mümin ya da kâfir bütün insanların amellerinin ayrıntılı olarak yazılıp kaydedildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, “Kendilerine dokunan bir zarardan sonra, insanlara bir rahmet tattırdığımız zaman, bir de bakarsın ki âyetlerimiz hakkında bir tuzakları vardır. De ki: ‘Allah daha çabuk tuzak kurandır.’ Kuşkusuz elçilerimiz (melekler) kurmakta olduğunuz tuzakları yazmaktadır.”¹²³ âyetinde tuzakları yazılanların kâfirler olduğu ilk akla gelmektedir. Ayrıca, “Hayır, hayır! Siz hesap ve cezayı yalanlıyorsunuz. Halbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli yazıcılar vardır. Onlar yapmakta olduklarınızı bilirler.”¹²⁴ âyetlerinde hesap ve cezayı yalanlayanların kâfirler olduğu bilinince devamında onların amellerinin de görevli melekler tarafından bilindiği ve yazıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Ebü'l-Leys es-Semerkanî (ö. 373/983) gibi bazı müfessirler, “Kitap (ortaya) konulur.

¹¹⁹ Müslim, “Hac”, 409; Tirmizî, “Hac”, 83 (No. 924).

¹²⁰ Ebû Abdірrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), “Menâsiki'l-Hacc”, 4 (No. 2625). Elbânî rivayetin hasen olduğunu ifade etmiştir. bk. Ebû Abdірrahmân Muhammed Nâsırudîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem el-Elbânî, *Sahîhu Süneni'n-Nesâî* (Riyad: Mektebetü't-Terbiye, 1409/1988), 2/557.

¹²¹ Ebü'l-Hasan Nûruddîn el-Molla Ali b. (Sultan) Muhammed el-Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1422/2002), 8/313.

¹²² Bazıları kâfir olmaları nedeniyle ebedî ceennemlik oldukları düşüncesinden hareketle onların amellerini yazmak için meleklerin görevlendirilmediğini iddia etmişlerdir. bk. Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Saîd el-Gaznevî el-Hanefî, *Usûlüddîn*, thk. Ömer Vefiked-Dâ'ûk (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998), 212.

¹²³ Yûnus 10/21.

¹²⁴ el-İnfıtâr 82/9-12.

*Suçluları içindekilerden korkuya kapılmış görürsün...*¹²⁵ âyetinde zikredilen mücrimlerden müşrikler (kâfirler), münafıklar ve günahkârların kastedildiğini dile getirmişlerdir.¹²⁶ Kimileri ise bunu müşrikler diye tefsir etmişlerdir.¹²⁷ Kanaatimizce Semerkandî'nin beyanı daha doğrudur. Zira *mücrimler* ifadesi her türlü suçluyu kapsamaktadır. Herhangi bir delil olmadan bunu tahsis etmek yerinde değildir. Ancak sonuçta her iki yoruma göre de kâfirlerin amellerinin de küçük-büyük ayrıntılı olarak yazıldığı ortaya çıkmaktadır.

Ebedî cehennemlik oldukları nice âyetlerde ifade edilen kâfirlerin¹²⁸ amellerinin mufassal bir şekilde yazılmasının hikmetlerinden biri şu olsa gerekir: Her kâfirin cehennemdeki azabı aynı olmayacaktır. Zira cehennem de derece derecedir. Kimisininki daha şiddetli ya da daha hafif olacaktır. Bunda küfrünün dışındaki diğer söylemlerinin ve eylemlerinin etkisi olacaktır. Yaptığı iyilikler hiç şüphesiz azabının hafif oluşunda etkili olacağı gibi kötülükler de azabının şiddetini artıracaktır.

İbn Abbâs'tan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.), "*Ateş (Cehennem) ehlinin azabı en hafif olanı Ebû Tâlib'tir. O şiddetinden beyninin kaynadığı ateşten iki nalin giyinmiş olacaktır.*"¹²⁹ buyurmuştur. Aliyyü'l-Kârî, bu rivayette kâfirler içinden azabı en hafif olanın beyan edildiğini ifade etmiştir.¹³⁰ Dolayısıyla bu farkın insanlara gösterilmesi için onların da amelleri mufassal bir şekilde kayda geçirilmektedir. İrtidat sonrası mürteddin durumu da böyle olsa gerekir. Ancak hayatta iken İslâm'la hidayet bulan bir kâfirin küfür dönemindeki seyyiatı affedilir. Hasenatı ise geçerliliğini korur. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693-94) rivat edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hususta şöyle buyurmaktadır: "*Bir kul Müslüman olup İslâm'ı güzel (samimi) olduğunda Allah (c.c.) daha önce işlediği tüm haseneleri onun için yazar. İslâm öncesi yaptığı tüm kötülükler ise kendisinden (dosyasından) silinir. Sonrasında ise kısas olur. Hasene on misli ilâ yedi yüz katına kadar yazılır. Seyyie ise bir misli ile yazılır. Ancak Allah'ın (c.c.) bağışlaması hariç (bu durumunda o da silinir).*"¹³¹

Rivayette zikredilen, "*İslâm'ı güzel olduğunda*" cümlesinden ne kastedildiği hususunda

¹²⁵ el-Kehf 18/49.

¹²⁶ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvazvd. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 2/350.

¹²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 18/38.

¹²⁸ Gerçi cehennemın kâfirler için ebedî olduğu görüşü cumhurun görüşüdür. Bazılarına göre cehennem ebedî değildir. Bu konudaki görüşler ve delilleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennemın Ebedîliği*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 39-99.

¹²⁹ Müslim, "İmân", 212. Buhârî de aynı hadisi farklı bir metinle Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet etmektedir. bk. Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6196).

¹³⁰ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, 9/3614.

¹³¹ Nesâî, "İmân", 10 (No. 4995). Elbânî rivayetin senedinin sahîh olduğunu dile getirmiştir. bk. Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi's-Sahîha*, 1/492.

hadis şarihleri ihtilaf etmişlerdir. İbn Hacer'e (ö. 852/1449) göre bundan maksat, kişinin itikadı ve ihlasiyla hem zahiren hem de batınen İslâm'a girmesidir. Yani münafık olmamasıdır. Bu şartla kişi mezkûr müjdeye nail olur.¹³² İbn Receb'e göre (ö. 795/1393) ise bununla kastedilen, İslâm'ın emirlerini yerine getirmesi, yasaklarından kaçınması ve câhiliyede iken işlediği günahlardan uzak durmasıdır. Buna delil olarak da özellikle İbn Mes'ûd'dan nakledilen şu rivayeti delil göstermektedir:¹³³ "Hz. Peygamber'e (s.a.v.), 'Câhiliyedeki amellerimizden de sorguya çekilecek miyiz?' diye sorulunca, 'Kim İslâm'da güzel iş yaparsa câhiliyede yaptığıyla sorguya çekilmez. Kim de İslâm'da kötü iş yaparsa hem ilkiyle hem de sonuncusuyla hesaba çekilir.' buyurdu."¹³⁴

Bu rivayette geçen İslâm'da kötü iş yapmaktan ne kastedildiği hususunda da farklı yorumlar dile getirilmiştir. Hattâbî (ö. 388/998) ilkiyle kınanarak; sonuncusuyla azaba uğratarak hesaba çekileceğini söylemiştir.¹³⁵ İbn Battâl (ö. 449/1057) ise İslâm'daki kötülükten her kötülük değil sadece küfür kast edildiğini ifade etmiştir.¹³⁶ Mâzerî de (ö. 536/1141) benzer şekilde mürted olup imandan dönen kişinin hem ilkiyle hem de sonuncusuyla sorgulanacağını söylemiştir.¹³⁷ İbn Hacer, Buhârî'nin bu hadisi "İstitâbetü'l-Mürteddîn/Mürtedlerden Tövbe İstenmesi" başlığı altında zikretmesinin de buna işaret ettiğini zikretmiştir.¹³⁸ "Kâfir olanlara söyle: Eğer (küfürden) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır. Eğer (küfre) dönerlerse, ilklerin sünneti (öncekilere uygulanan ilahi kanun) muhakkak geçmiştir (bilinmektedir)"¹³⁹ âyeti de bu görüşü teyit etmektedir. Dolayısıyla sahâbenin ekserisi gibi kâfir iken samimi bir şekilde Müslüman olan kişi yine günah işlerse diğer Müslümanlar gibidir. Sadece İslâm döneminde işlediği kötülüklerden sorumlu tutulur. Gerçekten iman etmemiş ise ya da dinden dönerse İslâm öncesi günahlarından da hesaba çekilir.

2.8. Kirâmen Kâtibîn İnsanın Yanından Hiç Ayrırlılar mı?

Konuyla ilgili nasların zahirinden yazıcı meleklerin insandan hiçbir yerde ve hiçbir zaman ayrılmayıp onu hep gözetledikleri anlaşılmaktadır. Ancak âlimler arasında insanın bazı özel hallerinde meleklerin ondan ayrılıp ayrılmadığı hususunda ihtilaf

¹³² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/99.

¹³³ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. el-Hasan el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûdvd. (Medine: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1417/1996), 1/154.

¹³⁴ Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 1 (No. 6523); Müslim, "İmân", 120.

¹³⁵ Ebû SüleymânHamd b. Muhammed el-Hattâbî, *'Alâmü'l-Hadîs: Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahmân Âli Suûd (Mekke: Câmi'atü'Ümmü'l-Kurâ, 1409/1988), 4/2311.

¹³⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/569.

¹³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî el-Mâzerî, *el-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, thk. Muhammed eş-Şâzelî (Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyye, 1988-1991), 1/307.

¹³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/266.

¹³⁹ el-Enfâl 8/38.

bulunmaktadır. Bazıları sadece helâda;¹⁴⁰ Mücahid gibi bazıları da helâyâ gidildiğinde ve cinsel ilişki esnasında meleklerin insanın yanından ayrıldığını söylemişlerdir.¹⁴¹ Hasan-ı Basrî de Mücahid'in bu görüşünü benimsemiştir. Ona göre bu durumlarda meleklerin ondan ayrılması o haller üzere iken yaptıklarının yazılmasına engel değildir. Kalbî olan itikadı gibi Allah onları bu amellere muttali kılar.¹⁴² Ayrıca İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) gibi kimi âlimler zikredilen iki duruma guslü de ilave etmişlerdir.¹⁴³ Dolayısıyla bu âlimlere göre mezkûr durumlarda melekler insanın amellerine görerek muttali olamazlar. Ancak Allah'ın (c.c.) bildirmesiyle bunlara vâkif olurlar.

Bu hususta vârid olan bazı rivayetler mezkûr görüşlere delil teşkil etmektedir. Bunların başında İbn Ömer'den rivayet edilen şu hadis gelmektedir: “Çıplaklaşmaktan sakının! Zira kuşkusuz beraberinizde sizden helâ ve cinsel ilişki dışında hiç ayrılmayanlar vardır. Onlardan haya edin ve onlara saygıda bulunun.”¹⁴⁴ Tirmizî bunun garîb hadis olduğunu söylemiştir. Münâvî'nin (ö. 1031/1622) naklettiğine göre İbnü'l-Kattân (ö. 628/1231), Tirmizî'nin senedinde yer alan Leys b. Ebî Süleym'i tad'if ettiğini, dolayısıyla rivayetin sahih olmadığını söylemiştir.¹⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî de mezkûr râvi hakkında, “Sadûktur. Ancak ciddi şekilde ihtilat etmiş ve hadisleri birbirinden ayıramaz olmuştur. Dolayısıyla terk edilmiştir.” demiştir.¹⁴⁶ Sonuçta zayıf bir rivayet olduğundan konuyla ilgili hüccet niteliği taşımadığını söylemek mümkündür.¹⁴⁷ Elbânî de, benzer anlamda başka birtakım rivayetler bulunsa bile bunların takviye edici mütâbî (destekleyici) ya da şâhit rivayet olabilecek durumda olmadıklarını kaydetmiştir.¹⁴⁸

Bu nedenle Süyûtî (ö. 911/1505) konuyla ilgili şu kıymetli ve anlamlı değerlendirmeyi yapmıştır: “Yazıcı meleklerin helâyâ girip girmedikleri sorulacak olursa cevabı bunu bilmediğimizdir. Bunu bilmemek dinimize hiçbir zarar vermez. Hülâsa olarak; girmeye memur iseler girerler. Allah (c.c.) onları bundan muaf tutup o durumda insanın eylemlerinden yazmaları gerekenlere onları muttali kılsa da yine memur olduklarını

¹⁴⁰ Sefârînî, *Levâmi' u'l-Envârî'-Behiyye*, 1/447.

¹⁴¹ Süyûtî, *el-Habâik fî Ahbâri'l-Melâik*, 89.

¹⁴² Sefârînî, *Levâmi' u'l-Envârî'-Behiyye*, 1/447.

¹⁴³ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî, *el-Fetâve'l-Hadîsiyye* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 47.

¹⁴⁴ Tirmizî, “Edeb”, 42 (No. 2800).

¹⁴⁵ Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcil'ârîfîn b. Nûriddîn Ali el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr* (Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübârâ, 1356), 3/126.

¹⁴⁶ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1406/1986), 464.

¹⁴⁷ Ebü Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Ebü'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısırî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 2/397.

¹⁴⁸ bk. Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd- Da'îfe*, 13/16.

yapmaktadırlar.”¹⁴⁹ Kanaatimizce de doğru olan tevakkufa dayalı olan bu üçüncü görüştür. İnsanı ilgilendiren o hallerde de amellerinin bir şekilde yazılıyor olmasıdır. Üstelik melekler erkek ya da dişi diye cinsiyet ayrımına tabi olmadıkları için onların insanlardakine benzer bir utanma duygusuna sahip olduklarını söylemek mümkün gözükmemektedir. Bu durumda sadece insanlara edep ve haya noktasında örneklik teşkil etmeleri için bu şekilde davranmış olmaları ihtimali geriye kalmaktadır. Doğrusunu ancak Allah (c.c.) bilir.

Konuyla ilgili şunu da ifade etmek gerekir ki bazı rivayetlerde içerisinde köpek ve sûret bulunan evlere meleklerin girmeyeceği¹⁵⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından ifade edilmektedir. Ancak âlimlerin beyanına göre bu hadislerde kast edilen, Kirâmen Kâtibîn meleklerinin dışında yeryüzüne farklı nedenlerle indirilen rahmet melekleridir. Yazıcı melekler ise mezkûr evlere de girerler. Çünkü onların görevi bunu gerektirmektedir.¹⁵¹

2.9. Ölümünden Sonra İnsanın Geride Bıraktıklarını da Kirâmen Kâtibîn Melekleri mi Yazar?

Bazı âyetlerden insanın sadece hayatında iken yaptıkları değil aynı zamanda ölümünün ardından geride bıraktığı eserlerinin de yazıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yâsîn sûresinde, “Şüphesiz biz, ölüleri mutlaka diriltiriz. Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız. Biz her şeyi apaçık bir (imam) kitapta¹⁵² bir bir kaydetmişizdir.”¹⁵³ buyurulmaktadır. Ebû Hüreyre’den rivayet edilen bir hadiste de Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hususta şöyle buyurmaktadır: “İnsan öldüğü zaman şu üç şey hariç artık ameli kesilir: sadaka-i câriye (kalıcı iyilik), kendisiyle faydalanılan ilim ve insan için dua eden salih evlat.”¹⁵⁴ buyurmaktadır. Ayrıca insan herhangi bir şekilde yapılmasına öncülük veya aracılık ettiği ya da sebebiyet verdiği iyiliklerden ve kötülüklerden de payını alacaktır. Bunların bir kısmı ölümünden sonra da devam etmektedir. Ardındaki insanlar bunları işlemeye devam ettiği sürece misliyle o da bunlara hissedar olmaktadır. Kur’an ve Sünnet’e yer alan birçok nasda bu hakikat dile getirilmiştir. Mesela Nisâ sûresinde bu konu şöyle ifade edilmektedir: “Kim güzel bir (işte) aracılık ederse, ona o işin sevabından bir pay vardır. Kim de kötü bir (işte) aracılık ederse ona da o kötülükten bir pay vardır...”¹⁵⁵ Hz. Peygamber de (s.a.v.) bu

¹⁴⁹ Süyûtî, *el-Habâik fi Ahbâri’l-Melâik*, 269.

¹⁵⁰ Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 7 (No. 3053); Müslim, “Libâs”, 83.

¹⁵¹ Ebû Zekeriyâ Muhayyidîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Beyrut: Dârü’lhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1392), 14/84.

¹⁵² “Ümmü’l-kitâb” gibi “imam” diye ifade edilen bu kitabın mahiyeti hakkında da muhtelif görüşler bulunmaktadır. Örneğin Mâtürîdî’nin ifadesine göre bundan maksat amel defteri olabileceği gibi Levh-i Mahfûz olması da muhtemeldir. Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, 8/508.

¹⁵³ Yâsîn 36/12.

¹⁵⁴ Tirmizî, “Ahkâm”, 35 (No. 1376).

¹⁵⁵ en-Nisâ 4/85.

husussa dair örneğin şöyle buyurmaktadır: “İslâm’da iyi bir çığır açan kimseye, bunun sevabı vardır. O çığırda yürüyenerin sevabından da kendisine verilir. Fakat onların sevabından hiçbir şey noksanlaşmaz. Her kim de İslâm’da kötü bir çığır açarsa, o kişiye onun günahı vardır. O kötü çığırda yürüyenerin günahından da ona pay ayrılır. Fakat onların günahından da hiçbir şey noksanlaşmaz.”¹⁵⁶

Sonuç olarak insan sadece dünyada kendi işlediği ya da sebep olduğu amellerden sorumlu tutulmayacaktır. Ölümünden sonra öyle ya da böyle ardında bıraktıklarından ve neden olduklarından da hesaba çekilecektir.¹⁵⁷ Dolayısıyla bunlar da yazılacaktır. Ancak hangi melekler tarafından yazılacağına dair araştırmalarımıza göre bir nas bulunmamaktadır. Sadece bazı kaynaklarda Enes b. Mâlik’ten nakledilen şöyle bir rivayet yer almaktadır: “Müminin (de) amellerini yazan ve kaydeden iki melek görevlendirilmiştir. Ölüp kabrine konulduğu zaman onlar: ‘Seni tesbih ederiz! Bizi bu kulunun amellerini kaydetmekle görevlendirmiştin. Şimdi ise ruhunu kabzettin. Bize izin ver de göğe yükselim ve seni tesbih edelim.’ derler. O, ‘Göğüm meleklerle doldurulmuştur.’ der. Onlar, ‘O zaman izin ver de yeryüzünde olalım.’ derler. O, ‘Yeryüzüm de yarattıklarım ile doldurulmuştur. Ancak siz kulunun kabri başında durun, beni tesbîh, hamd ve tehlîl edin ve diriltilinceye kadar bunların (sevabını) kulum için yazın.’ der.”¹⁵⁸ Ancak İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) rivayetin sahîh olmadığını;¹⁵⁹ Elbânî de mevzû olduğunu¹⁶⁰ söylemiştir. Dolayısıyla insan öldükten sonra yanındaki görevli meleklerin ne yaptıkları hakkında mutemet bir nas bulunmadığı için doğrusunu ancak Allah (c.c.) bilir. İnsanlara bildirilen sadece kişinin geride bıraktıklarının ve sebebiyet verdiklerinin de amel defterine kaydedileceğidir. Doğrusu insanı ilgilendiren de kimin yazdığı değil neyin yazıldığıdır.

Sonuç

Kur’an ve Sünnet’te yer alan birçok nastan insanın hesaba çekileceği hususların görevli melekler tarafından kayda geçirildiği açıkça anlaşılan bir hakikattir. Araştırmada bu konu etrafında 5N1K sorularından özellikle “ne” ve “ne zaman” sorularının cevapları

¹⁵⁶ Müslim, “Zekât”, 69; Nesâî, “Zekât”, 64 (No. 2554); İbn Mace, “Mukaddime”, 14 (No. 203).

¹⁵⁷ “وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَرَهُمْ/Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız.” âyeti (Yâsîn 36/12.) bu gerçeği açıkça beyan etmektedir.

¹⁵⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhim el-Bezzâz eş-Şâfiî, *el-Fevâid: el-Ğilâniyyât*, thk. Hilmi Kâmil Es’adAbdülhâdî (Su’ûd: Dârü İbni’l-Cevzî, 1417/1997), 633 (No. 846); Ebû Muhammed (Ebü’ş-Şeyh) Abdullâh b. Muhammed b. Cafer b. Hayyân el-Ensârî, *el-Azame*, thk. Rızâullah b. Muhammed b. İdrîs el-Mübârekfûrî (Riyad: Dârü’l-‘Âsime, 1408), 3/979 (No. 503); Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Muhammed el-Mervezî, *el-Ehâdisü’l-Mi’etü’l-Müharracetü mine’s-Sahîh el-Müselsetü bi’l-Muhammedîn* (Suriye: Dârü’l-Kemâl el-Müttahide, ts.), 11 (No. 14).

¹⁵⁹ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevzû’ât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1388/1968), 3/229.

¹⁶⁰ Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdisi’d- Da’ife*, 13/287.

aranmış ve mezkûr nasrlardan hareketle zikredilecek olan bulgular elde edilmiştir. “Ne” sorusunun cevabının, iyilik ya da kötülük kategorisine giren insana ait ve özgür iradesiyle bilinçli ve kasıtlı olarak edildiği her türlü inancın, düşüncenin, duygunun, niyetin; icra ettiği her eylemin, söylemin; sebebiyet verdiği ya da ardında bıraktığı her çeşit iyilik ve kötülüğün olduğu anlaşılmıştır. Bu durumların zorla, bilinçsizce, kazara, unutarak oluşması durumunda ise adl-i ilâhî gereği insan bahsi geçen hususlardan sorumlu tutulmayacaktır. Hasene ya da seyyie niteliği taşımayan mubahlar da böyledir. Araştırma sonucunda bunların da yazılıp yazılmayacağı konusunda üç görüş olduğu ortaya çıkmıştır. Birincisi; yazılırlar, ancak sorgulamaya tabi değildirler. İkincisi; yazılırlar, fakat daha sonra kayıttan silinirler. Üçüncüsü hiç yazılmazlar. Kanaatimizce doğru olan budur. Zira gaybî olan bu meselede hüccet teşkil eden nasların genelinden ve zahirinden bu anlaşılmaktadır.

Silinen kötülükler ise İslâm, tövbe ya da başka iyilikler vesilesiyle affedilenlerdir. Riddet, eziyet, minnet ya da başka nedenlerle ecri zayi edilen iyiliklerin silindiğine dair ise bir nassa rastlanmamıştır. Yine adl-i ilâhî müktezasınca onların kayıttan tutulduğu düşünülmektedir. Zerre kadar da olsa insanın sahip olduğu her hayrı ve şerri görecektir. Bu buna delalet etmektedir. Bu vesileyle şunu da ifade etmek gerekir ki; âhirette insan her iyiliğini göreceği ve bulacağı gibi hak ettiği sürece karşılığını da ödül olarak rahmet-i rabbâniyyenin tecellisi olarak fazlasıyla alacaktır. Ancak aynı hikmetten ötürü her kötülüğünü görecektir ve bulacak olmasına rağmen tümünün cezasını çekmeyecektir. Hasenatinın seyyiatına ağır basması, yaratıcının dolaysız ya da şefahtçilerin makbul şefaati aracılığıyla dolaylı olarak affetmesi sebebiyle nicelerinden muaf kılınacaktır. Dolayısıyla her kötülükten sorumlu olması, hepsinin cezasını çekeceği anlamına gelmemektedir.

“Ne zaman” sorusunun cevabının, iyilikler için ergenlik öncesi dönemden; kötülükler için ise ergenlikle başlayıp ölüme kadar, hatta varsa ardında bıraktıkları ya da neden oldukları, insanlar üzerinde etkisinin bitimine kadar devam eden zaman dilimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer dört sorunun cevaplarına ise ya insanın sorumluluk alanının dışında olduğu için ya da “nerede” sorusu gibi cevabının dünya olduğu malum olduğu için yeri geldikçe kısaca değinilmiştir. Araştırmanın insanın hayatına dokunan pragmatik bir çalışma olduğu düşünülmektedir. Bu vesileyle akademik çalışmaların, sadece teorik boyuta sahip tartışmalardan ziyade pratiğe yansıyan ve sonuç odaklı bir özelliğe sahip olmasının, daha faydalı olacağını dile getirmek mümkündür. Ayrıca temel İslâm bilimlerinden hadis, tefsir ve kelam ekseninde ele alınan disiplinlerarası bir çalışma olması münasebetiyle de bu tür araştırmaların daha çok ön plana çıkarılması önerilmektedir. Ancak sınırlılığından ötürü araştırmada her bir alanın boyutlarıyla belli bir ölçüye kadar temas edildiğini, ayrıca konuyla ilgili fıkıh ve tasavvuf gibi diğer İslâmî ilimler ile felsefî ve pozitif bilimlerin yaklaşımlarına değinilemediğini ifade etmek yararlı olacaktır.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Ebü'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısrî 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l-Îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmîd 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403/1983.
- Çelik, Hasan Can - Marulcu, Hasan Tevfik. "Dört Mezhep İmamının İmân Tanımları-Kelâm İlmi Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/46 (2023), 103-126.
- Çolak, Ali. *Kur'ân ve Hadislere Göre Melek Kavramı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Ebû Bekr eş-Şâfiî, Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm el-Bezzâz. *el-Fevâid: el-Ğilâniyyât*. thk. Hilmî Kâmil Es'ad Abdülhâdî Su'ûd: Dârü İbni'l-Cevzî, 1417/1997.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âdet, 1394/1974.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî. *el-Külliyât*. thk. Adnân Dervîş-Muhammed el-Mısrî Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Ebü's-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Cafer b. Hayyân el-Ensârî. *el-Azame*, thk. Rızâullah b. Muhammed b. İdrîs el-Mübârekfûrî 5 Cilt. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1408.
- Erbaş, Ali. *Melekler Alemi: İlahi Dinlerde Melek İnancı*. İstanbul: Nun Yayıncılık, 2012.
- Elbânî, Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem. *İrvâu'l-Ğalîl fi Tahrîci Ehâdîsi Menâri's-Sebil*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1405/1985.
- Elbânî, Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem. *Sahîhu Süneni'n-Nesâî* 3 Cilt. Riyad: Mektebetü't-Terbiye, 1409/1988.
- Elbânî, Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem. *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Da'ife ve'l-Mevzû'a ve Eseruhe's-Seyyüü fi'l-Ümme* 14 Cilt. (Riyad: Dârü'l-Ma'ârif, 1412/1992.
- Elbânî, Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem. *Silsiletü'l-Ehâdîsi's-Sahîha ve Şey'ün min Fıkhihâ ve Fevâidihâ* 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-

- Ma'ârif, 1415/1995.
- Endelüsî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdilazîz el-Bekrî. *Mu'cemu Mâ Üstü'cime min Esmâ'î'l-Bilâd ve'l-Mevâzî'*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403.
- Eraslan, Yunus. "İslam Filozoflarında Melek İnancı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2001), 167-190.
- Gaznevî, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Saîd el-Hanefî, *Usûlüddîn*. thk. Ömer Vefîk ed-Dâ'ûk Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Gözün, Abdulvehhab. "Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları". *Dergiabant*, 9/1 (Mayıs 2021), 315-341.
- Gündoğar, Hamdi. "Thomas Aquinas'ta Meleklerin Mahiyeti Problemi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/15 (2016/3), 7-19.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *'Alâmü'l-Hadis: Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdirrahmân Âli Suûd 4 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1409/1988.
- Heysemî, Ebü'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, thk. Husâmüddîn el-Kudsî 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Heytemî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer. *el-Fetâve'l-Hadîsiyye*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî. *el-Muharrarü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebi'l-İzz, Ebü'l-Hasan Sadrüddîn Ali b. Alâiddîn ed-Dımaşkî. *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*. thk. Şuayb el-Arnaût-Abdullah b. el-Muhsin et-Türkî 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 10. Basım, 1417/1997.
- İbn Battâl, Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Abdilmelik. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1423/2003.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî 13 Cilt. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380-1890.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme Suriye: Dârü'r-Reşîd, 1406/1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî. *el-Fasl fî'l-Mileli ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer el-Kuraşî. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme 9 Cilt. Beyrut: Dârü Taybe, 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî er-Ruveyfî. 15 Cilt. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü Sâdir, 3. Basım, 1414.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. el-Hasan el-Hanbelî. *Fethu'l-Bârî*

- Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd vd. 9 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1417/1996.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *el-Beyân ve't-Tahsîl*. thk. Hacı Muhammed vd. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1408/1988.
- İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân el-Bağdâdî. *et-Terğîb fî Fedâili'l-'Amâl ve Sevâbü Zâlik*. thk. Muhammed Hasan İsmâil Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osman 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1388/1968.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlîm el-Harrânî. *el-İmân*. thk. Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî Amman: el-Mektebü'l-İslâmî, 5. Basım, 1416/1996.
- Karataş, Şuayip. *Kur'an'ın Konusu Olarak Melekler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Kârî, Ebü'l-Hasan Nûruddîn el-Molla Ali b. (Sultan) Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbih*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1422/2002.
- Kurt, Hasan. *Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Melek Kavramı*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li Ahkâmî'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrâhîm Atfîş 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kurtubî, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed Atâ-Muhammed Ali Muavvad 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahmân. *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bide'*. thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Baslûm 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed. *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî. *el-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*. thk. Muhammed eş-Şâzelî 3 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnusiyiyye, 2. Basım, 1988-1991.
- Mervezî, Abdullah b. el-Mübârek. *ez-Zühd ve'r-Rekâik*. thk. Habîbürrahmân el-Azamî Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Mervezî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Muhammed. *el-Ehâdisü'l-Mi'e tü'l-Müharracetü mine's-Sahîh el-Müselletü bi'l-Muhammedîn*. Suriye: Dârü'l-Kemâl el-Müttahide, ts.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn b. Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâir-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd

- Ma'rûf 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1413/1980-1992.
- Muhammed İmam, Muhammed Ali. *el-Hakku'l-Mübîn fi Ma'rifeti'l-Melâiketi'l-Mukarrabîn*. Mısır: Matbaatü's-Selâm, 2007.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Ali. *Feyzü'l-Kadîr*. 6 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1356.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Büdeyvi 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1392.
- Râgıb, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî. *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî Dımaşk: Darü'l-Kalem, 1412.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*. 33 Cilt. Cidde: Dârü't-Tefsîr, 1436/2015.
- Sefârîni, Ebü'l-Avn Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sâlim. *Levâmî'u'l-Envârî-Behiyye ve Sevâtî'u'l-Esrâri'l-Eseriyye li Şerhi'd-Dürreti'l-Mudiyye fi 'İkdi'l-Firkati'l-Merdiyye*. 2 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'l-Hâfikayn, 2. Basım, 1402/1982.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrâhîm Ğuneym b. Abbâs b. Ğuneym 6 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418/1997.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahru'l-'Ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvaz vd. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Seyhan, Ahmet Emin. "Ye'cûc ve Me'cûc ile Birlikte Hareket Etmenin Cehennemliklerin Sayısını Artıracağıyla İlgili Hadisler Üzerine Bir İnceleme". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9 (Bahar 2018), 89-117.
- Suiçmez, Yusuf. "Mekâsîdü'ş-Şerî'a Düşüncesinin Hadis Tenkidi ve Yorumuna Etkileri". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 8/2 (Aralık 2022), 109-132.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Habâik fi Ahbâri'l-Melâik*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Evsat*. thk. Ebû Muâz Târik b. İvadıllah b. Muhammed-Ebü'l-Fadl Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Haremeyn, 1415/1995.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*. thk. Hamdî b. Abdilmeccid es-Selefi 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmî'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk.

- Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî 26 Cilt. Kahire: Dârü Hecer, 1422/2001.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *et-Telvîh ale't-Tavdîh li Metni't-Tenkîh*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatü Muhammed Ali Sabîh ve Evlâdih, 1377/1957.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevrâ. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Toprak, İbrahim. *Cennet ve Cehennem Ebedîliği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Uteybî, Ömer b. Süleymân b. Abdillâh el-Eşkar. *Âlemü'l-Melâiketi'l-Ebrâr*. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1403/1983.
- Üzüm, İlyas. "Kirâmen Kâtibîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/59-60. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Mürtezâ b. Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hidâye, ts.